

צידה לדרך

אגודת מורי הדרך בישראל
 גיליון חודש אוקטובר 2019

הזכויות לאייל אופק

עורכים : רוני פלד, ינאי עוזיאל.

אגודת מורי הדרך בישראל
 מובילים את נתיבינו בישראל
 ISRAEL TOUR GUIDES ASSOCIATION
 Leading tourism in Israel

תוכן

- 3 ..... משולחן האגודה
- 4 ..... בעקבות "דרדרה" בעמק החולה/מאת יואב יאיר
- 6 ..... מעגן על ים כנרת
- 8 ..... פינת הבול / מאת יעקב וידס
- 11..... הדרכים הרומאיות: האוטוסטרדות לציוויליזציה/ מאת מוטי אפרתי
- 23..... מפת מידבא/ מאת מנחם לסקה
- 35..... אירוח בגלריות בבתים של אמנים – הטרנד החם / יעל קורלנדר*
- 38..... מדוע מלוחים עלי האָשָׁל?/ מאת רותי יצחק - ריכטר
- 39..... אָשָׁל הפְּרָקִים - תעודת זהות / מאת רותי יצחק – ריכטר
- 41..... גלויה מאפגניסטן//דולי עירון
- 43..... גן הורדים בירושלים - האגדה למשפחת וואהל/ מאת: יעקב וידס
- 49..... מנצרת, לקיסריה, נמל הבית של הורדוס - על אופניים/מאת אייל אופק
- 56..... רק בירושלים/כתב וצילם דנצ'ו ארנון
- 59..... קרב מעברות יעקב באוגוסט 1179/ מאת אמנון ירון מורה דרך

משולחן האגודה

תקופה לא קלה עברה עלינו. שוב התמודדות מול קבוצת אנשים המעוניינים לפגוע במורי הדרך בכל תחום, על ידי ניסיונות פגיעה באגודת מורי הדרך, שהינה הארגון היציג היחידי של מורי הדרך, על ידי הוצאת צו מניעה וניסיון לחבל בהליך חתימה על הסכם עבודה קיבוצי למורי הדרך מסוף 2019 והלאה ודיון בבית הדין הארצי לעבודה בי"ם.

ניסיון זה נכשל כישלון חרוץ ובית הדין קבע כי האגודה יכולה להמשיך במשא ומתן ולחתום על הסכם קיבוצי חדש לטובת מורי הדרך.

אנחנו ממשיכים בפעילות שלנו:

1. **דיונים לסיום המשא ומתן ממשיכים במרץ** ואנו מקווים שעד סוף השנה יחתם הסכם קיבוצי.
2. **התקיימה פגישת עבודה שגרתית עם גב' רעייה שורקי מהרט"ג** בה הועלו כמה נושאים חשובים, לדוגמא, תחבורה ציבורית – משרד התיירות והתחבורה בשת"פ עם החב' להגנת הטבע והרט"ג איתרו 80 אתרי תחבורה נגישה לטובת הציבור, על מנת שציבור המטיילים ללא רכב פרטי יוכלו לטייל באתרי הארץ. (יעודכן בפירוט בקרוב).
3. **האגודה והרט"ג יקיימו סיורי חשיפה משותפים בבית שערים**: יום קצר מ 16.00 עד 19.30 בהגעה עצמית בתאריך 31.10.19. תכנית מפורטת תפורסם. בנוסף, יתקיים יום נוסף ארוך באתרים ששופצו והתחדשו – **בית שערים, כורזים, חמת טבריה**, כולל אוטובוס מת"א, הדרכה מקצועית וארוחת צהרים. **תוכנית ותאריך יפורסמו בקרוב.**
4. **תל לכיש** יפתח בקרוב לקהל הרחב. התל עבר עבודות שיחזור וארגון לנוחות הציבור. האגודה תקיים סיור חשיפה והכנה מקצועית לפני פתיחת האתר כדי לתת לנו כלים לעבודה. מידע יפורסם בקרוב.
5. **תל-דור** ליד נחשולים עבר שיפוץ ענק כולל דרך מונגשת+ מרפסת תצפית על כל האתר+ בית קפה ושירותים. כן יהיה שייט קיאקים לארכיאולוגיה ימית באתר. האתר יפתח לקראת סוף השנה והאגודה תקיים יום חשיפה מוקדם לטובת חבריה.
6. **תיפתח "שמורת טבע – עין צנובר"** בשטח שממנו פונה מחנה צנובר. פרטים מעודכנים יפורסמו בעתיד.
7. **"שלישי בטבע"** בניהולו של **צביקה בוכמן** ימשיך גם בשנה הקרובה. שיתוף הפעולה עם הרט"ג ממשיך ושוב נוכל לתת לחברי האגודה שנה של עבודת הדרכה חשובה לציבור הגמלאים. **מי שמעוניין להצטרף לרשימת המדריכים יפנה במייל לאגודה וישוּבץ ברשימה, לפי הקריטריונים.**

נרשם ע"י בני כפיר, יו"ר האגודה

בעקבות "דרדרה" בעמק החולה/מאת יואב יאיר

על הכביש 918 המוביל מקבוץ גדות צפונה לאורך שדרת אקליפטוסים תמירים, מתנוסס לו שלט הכוונה צנוע על אם הדרך בשם "דרדרה" המספר בקצרה את ההיסטוריה רבת התהפוכות של המקום. נפנה עם השילוט ימינה- מזרחה מרחק של כ-500 מטר בדרך עפר כבושה, עד הגעה לחניון קטן ומזמין בו ניתן לבלות בין העצים הסוככים המצלים. נכנס לאתר ונצעד לאורך שביל בו פזורות אבני בזלת בהם מוצגת ספורה של דרדרה, לאורך תקופות מעת הרכישה של הקרקע בשנת 1931 ועד ימינו אנו, בו הפך המקום לפינת חן מזמינה המספרת את ספורה. בקצה המסלול אתר הנצחה לזכרם של הנופלים בקרבות ושרידי מבנים מועטים שהונצחו לזכר הנופלים מהמערכות השונות בניהם בני גרעין אייל: אשר פדרו, דוד שוורץ ומשה רחמים. המקום מטופח נקי ונעים לשהות בו. אז רוצו ותחשפו למקום חדש. הגעה בכביש 90 מדרום פניה מזרחה בכביש 91 מצומת מחניים, ובמוצת גדות פניה שמאלה בכביש 918 נסיעה של חמש דקות עד שלוט המורה "דרדרה".

סיפורו של מקום מתחיל בין השנים 1934-1941 עת רכשה חברת הכשרת היישוב את זיכיון החולה, שכלל את האגם והביצות. נחום הורוביץ, מנהל הזיכיון תבע לרכוש את רצועת האדמות שבין תחום הזיכיון לבין הגבול עם סוריה, כדי להבטיח שליטה יהודית על החולה. בשנת 1937-1939 רכשה קק"ל את אדמות "דרדרה", כ-1300 דונם למרעה ולעיבוד. בשנת 1942 הוצע לקבוץ חולתה בהעדר אדמות לעבד את אדמות "דרדרה". המושבה חולתה נענתה להצעה והחלה בהתארגנות במקום על ידי בניית מגדל בזלת, מזח לסירות, עסקה בעבודות סיקול להקמת גן ירק ומספוא, הועברה למקום רפת ומכוורת, הוקמו אוהלים למגורים והשטח תוחם בחומה אבן מקיפה. בשנת 1943 החליט המושבה חולתה על מקום הקבע ממערב לאגם, ולהמשיך להחזיק ב"דרדרה" עד למציאת פתרון למקום על גוף מיישב אחר. חשיבותה של "דרדרה" בשנים אלה היה גדול ורב, בפעילות הפלמ"ח בעליה ב' מסוריה בדרכים ולילות חשוכים, בין הרים ושבילים הועברו בסירות מאות ילדים ומבוגרים לחולתה ומשם הוברחו לתוך הארץ.

בשנת 1946 הוחלט כי גרעין "אייל" המסונף לקבוץ המאוחד שמנה 80 נפש שמוצאם מרומניה, בולגריה, תורכיה, גרמניה והונגריה, יחזיק את השטח ויתיישב במקום. בשנת 1946 חולתה מעבירה לידי גרעין "אייל" את אדמות "דרדרה". המעבר לנקודה מתבצע בסירות דוברה על פני אגם החולה. אופיו של המקום מתואר ע"י חברי ההיאחזות בכך שנדרשו להכשיר את השטח לעבוד חקלאי, התקנת דרך, הכשרת אנשים לדייג, פתוח משקי עזר על השטח הראוי לעבוד. בדמות מדרונות בשפולי הרי הבשן וחלקה מישורית שכולו אדמה שחורה המאפשר עבוד אינטנסיבי מלא. בשנת 1949 נחתם הסכם שביתת הנשק עם סוריה והשטח הוגדר כשטח מפורז וגרעין "אייל" נאלץ לעזוב ולהקים ישוב ליד קלקיליה. בין השנים 1949-1950 השטח של דרדרה הפך לטובת הכשרת גרעין "הגוברים" שייעודו הקמת ישוב מחדש על אדמות המושבה משמר הירדן שחרב. לימים הוקם קבוץ "הגוברים" ששונה ל"גדות", נשלחו חברים לשמור על אדמות דרדרה עד 1951. בשנת 1951 הועברו אדמות "דרדרה" לאיכרי המושבה מטולה כפיצוי על אדמתם.

באוקטובר 1952 עלתה היאחזות הנחל "נחלאים ד' " בשם "אשטודה", מפעל הייבוש של החולה התקדם, האגם התכווץ והסירות לא יכלו להגיע ל"אשטודה". כדי לשמור על קשר, נפרש גשר צף על גבי חוליות מחוף אל חוף. בקיץ 1953 צה"ל בנה לרוחבו של האגם סוללת אבנים, כדרך חבור יבשתי בטוח. מי האגם החולה זרמו מתחת לשני גשרים. האחד גשר "החמישה" מעל מה שהיה תעלת הירדן נקרא ע"ש חמשת חיילי צה"ל שנהרגו בתאונה, בעת פינוי מוקשים לקראת העלייה להיאחזות. והגשר השני מעל תעלת הביטחון שניקזה את המעיינות המזרחיים. בשנת 1954 ירדה ההיאחזות והמקום הפך למוצב צה"לי.

בשחר היום השני למלחמת ששת הימים 6 יוני 1967, הקיף הצבא הסורי את המוצב המחלקתי "דרדרה". בסיוע אש מהמוצבים מעליו ורבים נפגעו, הקשר נותק ולשעה קלה לא היה ברור אם "דרדרה" עדיין בידנו. כוחות ההיאחזות שחברו מנעו את השתלטות הסורים. עם העלייה לרמת הגולן תקפה כאן החטמ"ר כפעולת הסחה לקראת הבקעה העיקרית בצפון הרמה, בלילה נכבש מוצב גילבינה בדרום, והדרך לכביש בית המכס נפתחה. יותר מ-30 לוחמים נפלו בקרבות בקרבת מוצב "דרדרה". בתום המלחמה הסתיים תפקידה הביטחוני של "דרדרה". הגבול המזרחי, המגדל והעמדות נעקרו כדי לאפשר עבודות חקלאיות סביב. בשנת 1997 יזמה עמותת ותיקי

"אייל" מפעל הנצחה בשיתוף קק"ל והאגודה לשמור אתרים כחניון מזמין, מוצל המספר במילים על אבן את סיפורו המרגש של המקום. תודה לעמותת אייל. אוכלים: בקבוץ גדות כשר בהזמנה או בקניון חצור הגלילית.

מעגן על ים כנרת

הדרך לקבוץ מעגן חולפת על צומת צמח על כביש 90, צומת ראשית לטבריה בית שאן והבקעה ולדרום רמת הגולן. הצומת מנציחה בלוחות שיש את הנופלים במערכות ישראל. בנוסף, ובסמוך נמצא בית גבריאלי, הבית בו אושרר הסכם השלום בין מדינת ישראל לממלכת ירדן ב-10 לנובמבר 1994 (ההסכם עצמו נחתם שבועיים קודם במעבר ערבה). נזכיר גם את תחנת הרכבת צמח העותומאנית, אחת מתחנות הרכבת של רכבת העמק בדרכה צפונה לדמשק פרי יוזמתו של השולטן עבדול חמיד השני משנת 1906.

כנס לקבוץ מעגן ונפנה ימינה עד השדרה המובילה לחוף כנרת. הקבוץ נוסד בשנת 1949 על ידי גרעין הבונים מטרנסילבניה. הקבוץ מונה כ-300 איש חברים ושכירים בני הקהילה. הקבוץ מצטיין בענפי התיירות דוגמת בית הארחה, גדולים חקלאים דוגמת בנות, אבוקדו, מנגו, תמרים, פרדס ועוד.

נצעד לעבר האנדרטה לזכרם של הצנחנים שצנחו מעבר לקווי האויב בעזרתם לפליטי השואה באירופה ולא שבו דוגמת יונה רוזן, חנה סנש, יואל פלגי ופרץ גולדשטיין. הם התגייסו בשנת 1942 כאשר הקבוץ ישב בראשיתו בחצר כנרת ועוד. "אנדרטת הצנחן" מוצבת על גבעה במרחק קטן משפת ים הכנרת, לרחש הגלים התכולים והמים שכיסו השנה בגשמי ברכה את האי שנוצר בלב הכנרת.

ספורה של האנדרטה בקבוץ מתחיל באסון התעופה הקשה ביותר והטרגי ביותר בתולדות המדינה בראשיתה. בתאריך 29 יולי 1954 בשנת העשור לשליחות הצנחנים וההצלה לאירופה, נערכה בקבוץ מעגן עצרת זיכרון להסרת הלוט מעל עמוד הזיכרון לזכרו של הצנחן פרץ גולדשטיין חבר הקבוץ שנספה בפעולה. הקבוץ נערך להנציח את זכר הצנחנים שלא שבו. בטכס השתתפו כ-2500 איש בניהם ראש הממשלה משה שרת, אישים רבים, הוריו של פרץ גולדשטיין, הצנחנים עצמם ובני משפחותיהם, נציגי הישובים מן האזור והתנועה הקיבוצית. בטכס השתתף מטוס פיפר מוטס בידי הטייס אורי גלין והצלם אבשלום סטרוד שביצע תרגיל ארובטיקה וזריקת אגרת ברכה מטעם קלוב התעופה הישראלי, לכבוד הטכס ומעל ראשי

המשתתפים. ביעף הראשון של המטוס האיגרת נתפסה בגלגל המטוס, הטייס השחיל עצמו בעד חלון המטוס לשחרר את איגרת הברכה למשתתפי הטכס, כאשר הצלם אבשלום סטרוד אחז בהגאיים של המטוס. המטוס אבד גובה, וביעף השני נפל המטוס אל מתחם מושבם של באי העצרת. בתאונה נהרגו 17 איש בהם ארבעה מן הצנחנים-השליחים, ארבעה הורים של חברי מעגן, וכן אישים מוכרים כמו בן ציון ישראלי מכנרת, אליק שמעוני מאפיקים, דניאל בנו של אנצ'ו סרני ואשתו עופרה. הטייס והצלם יצאו בשריטות קלות בלבד.

בעצה אחת עם אישים בממשלה והסוכנות היהודית, ובשיתוף הצנחנים הוחלט על הקמת בית הצנחן במקום בו התרחש האסון הכבד. בין השנים 56-1954 נבנה "בית הצנחן" בתכנון של האדריכל ש. אלמוזלינו, שבחר להנמיך את מפלס הקרקע, ולהשקיע את הבניין כך שהנוף הנפלא של הכנרת יירא לצופים ממפלס מדרכות ושבילי הקבוץ. האתר מורכב מאולם כנסים בו משולב אגף הנצחה, דוגמת חדר התייחדות עם זכרם של הצנחנים שלא שבו, אתר זיכרון לבני משפחות של חברי מעגן שנספו בשואה, חדר זיכרון לבני וחברי מעגן שנפלו במערכות ישראל ולוח זיכרון לזכר 17 הנספים באסון המטוס. בין שני חלקי המבנה קיימת מבואה שנפתחת אל נוף הכנרת. הבניין נבנה בסגנון מודרני עם אלמנטים קלסיים, את המגדל העגול והצבעוני שמעל לחדר העגול מעטרות עבודות אומנות של האומן אריק קורן בן קבוץ אשדות יעקב.

בימים אלה מסתיימות עבודות הבינוי והשיפוץ של בית הצנחן אשר יפתח מחדש לביקורים והחזרת המבנה ליעודו המקורי ושלב תכנים תרבותיים כך שמבקרים בני נוער וגמלאים המטיילים באזור יוכלו לשמוע את מורשת הגבורה של הצנחנים ולהנחילה לדורות הבאים.

ולפני שנעזוב את קבוץ מעגן עצרנו לרגע קט בחצר ביתו של חבר הקבוץ מאיר שטרנברג, שאת זמנו הוא מעביר בכתיבת שירה ובפסול בעץ ובאבן. את מאיר פגשנו בשביל המוליך לביתו וקבל אותנו בחום ובשירה לא לפני שהקבוצה איתם בקרתי במקום הצטלמה עם מאיר למזכרת.

תודה לעלי קדם בסיוע הכנת הכתבה.

פינת הבול / מאת יעקב וידס

כאשר התחלתי לעבוד בשירותי הובלתי ועדין התלהבתי מכל אמרה שנאמרה ומכל ביטוי, נתקלתי במשפט: "אין נושא בתחום ארץ ישראל, מדינת ישראל והעולם היהודי, שאינו מכוסה בבולי ישראל" ואכן יכולתי להרכיב מבולי ישראל סיפורים שלמים למשל הרצאה על "הציונות בבולי ישראל" או חוברות עבודה לילדים על ספרי התורה "בראשית" שמות" ונושאים אחרים הנלמדים בבתי הספר. בכל שנה ישבנו וחשבנו על הבולים אותם נפיק בעוד שנתיים. למה בעוד שנתיים ולא מחר? כי את הבול מבשלים לאט ושום דבר לא בוער. כמובן שאם יש אירוע חשוב שצריך לציין אז אפשר בתקופה קצרה בהרבה אבל אלה הם היוצאים מהכלל.

אחת מהמטרות הייתה לקשור בול חדש לאירוע היסטורי שהתרחש בעבר. עמדה לרשותנו חוברת של משרד ההסברה על גלגוליו השונים שנקראה "תאריכון" ובחוברת זו נרשמו תאריכים של אירועים היסטוריים שונים מתוכם רשמנו לעצמינו נושאים לדיון בוועדה בין-משרדית שהגישה המלצותיה לוועדת שרים לטקסים וסמלים.

ה"תאריכון" הזה לא החזיק הרבה זמן מעמד וכאשר "המשוגע לדבר" עזב את תפקידו לא היה מי שימשיך בכך. אבל, לא לדאוג היום בוויקיפדיה יש ערך שנקרא "היום בהיסטוריה" אפשר לבחור את החודש המתאים ולראות איזה אירועים חשובים נרשמו באותו חודש. כך עשיתי גם אני כעת, כדי להיזכר בבולים הקשורים לחודש ספטמבר. לשמחתי מצאתי די הרבה כאלה ואנסה להציג אותם.

1 בספטמבר 1939

פרצה מלחמת העולם השנייה. לא, לא הונפק בול לציון תאריך זה. כי אין קשר בין העם היהודי לבין מלחמת העולם השנייה. לאסון השואה אין קשר למלחמה עצמה, חוץ מהעובדה ששניהם אירעו באותה תקופה ומהעובדה שהשטחים שנכבשו על ידי הנאצים אפשרו להם להרחיב את השואה מעבר לגבולות גרמניה.

עבורנו השואה החלה עם עליית הנאצים לשלטון וקבלה ביטוי חד וחריף בליל הבדולח. ליל הבדולח הפתיח למה שעוד עתיד לקרות.

מכיוון שאיני רוצה לסיים את החיבור בבול שואה נוסף, אצרף כאן את האירוע שאירע בסוף ספטמבר 1941

29 בספטמבר 1941

הרצח בבאבי יאר. הבול מציג תמונה שמוצגת במסדרונות הכנסת. הייתה אופנה להציג יצירות אמנות בבולים ונדמה לי שכבר חשפתי כאן בול שהוצג כתמונת אמנות בכנסת.

אגודת מורי הדרך בישראל
 מובילים את נתיבינו בישראל
 ISRAEL TOUR GUIDES ASSOCIATION
 Leading tourism in Israel

6 בספטמבר 1729

נולד משה מנדלסון – אבי ההשכלה. לא הונפק בול לזכרו, אבל הונפק בול לנכדו, פליקס מנדלסון. כאשר רצינו להתפאר בגניוס היהודי הנפקנו סדרת בולי מוזיקאים. ביניהם בול "פליקס מנדלסון". מנדלסון היה יהודי מומר. מומר או לא מומר, אחד הקומפוזיטורים הדגולים. אומרים שהיה המוצרט של המאה ה-19. הוריו היו אלה שהתנצרו ואביו בחר בשם המשפחה ברתולדי. פליקס הוטבל בגיל 6, בוויקיפדיה מסופר שהיה נוצרי אדוק, אבל בהרצאה ששמעתי בה הוקראו מכתבים בינו לבין אביו, נוזף בו אביו על שהוא משתמש בשם מנדלסון ולא בשם ברתולדי. על פי אותה הרצאה שקל פליקס לחזור ליהדות אלא שאז הוצעה לו משרה בכירה שבה לא יכול היה לכהן כיהודי וזה הביאו לויתור על יהדותו.

11 בספטמבר 2001

אמנות מיכאל גרוס
 "11 בספטמבר"

הפיגוע במגדלי התאומים בניו יורק. מדוע בול? כי היה מי שלחץ והיה מי שהיה מעוניין מתוך שיקולים פוליטיים ובסופו של דבר הונפק הבול. את האנדרטה יצר אליעזר וויסהוף והוא גם זה שעיצב את הבול.

האנדרטה נמצאת בעמק הארזים, למרגלות גשר הרכבת החדש ואפשר לראות אותה בעליה לירושלים.

מידי שנה נערכת במקום אזכרה בנוכחות אישים בכירים, שגריר ארצות הברית בישראל. הטקס מאוד מכובד ומרגש. יצא לי להיות נוכח.

אגב, ב-2003 הונפק בול אחר שנקרא בול אמנות שגם הוא מתאר את האסון מזווית אחרת.

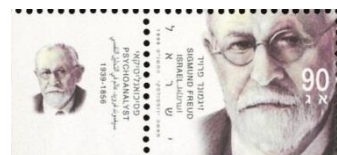
22 בספטמבר 2000

הלך לעולמו המשורר יהודה עמיחי

23 בספטמבר 1939

הלך לעולמו זיגמונד פרויד בול לזכרו הונפק במסגרת הנפקות שנת ה-50 למדינת ישראל ובאותה שנה שוב רצינו להשוויץ והנפקנו שתי סדרות של בולים שכותרתן

"תרומת היהודים לתרבות העולם בעת החדשה". שתי סדרות אלה הונפקו בגיליון מיוחד שבו מספר בולים מופיעים על אותו גיליון.

ובכל זאת, אם כבר משוויצים אז מי אלה המכובדים המופיעים כאן?
 (מימין לשמאל)

גרשווין, קפקא
 איננשטיין, דווידוביץ' לנדאו
 אליזבת רשל פליקס, ליאון בלום

פאול ארליך, אמיל דורקהיים
 נורברט וינר, רוזה לוקסנבורג
 מרטין בובר, זיגמונד פרויד

הדרכים הרומאיות: האוטוסטרדות לציוויליזציה / מאת מוטי אפרתי

אחד מהשרידים או העבודות המרשימות ביותר שבנו הרומאים הקדומים הייתה, ללא ספק, רשת הדרכים המרשימה שנפרשה על כל האימפריה. הדרך הרומית "הרחוב", הפרושה על גבי היבשת האירופית נבנתה על ידי הרומאים ומייצגת הנדסה יוצאת דופן שהביאה את התרבות הרומית לחזית בכל העולם הידוע. ה"הדרך קונסולרית" תוכננה כך שתהיה מספיקה מתאימה למעבר עגלות ברוחב של כ- 5 מטרים.

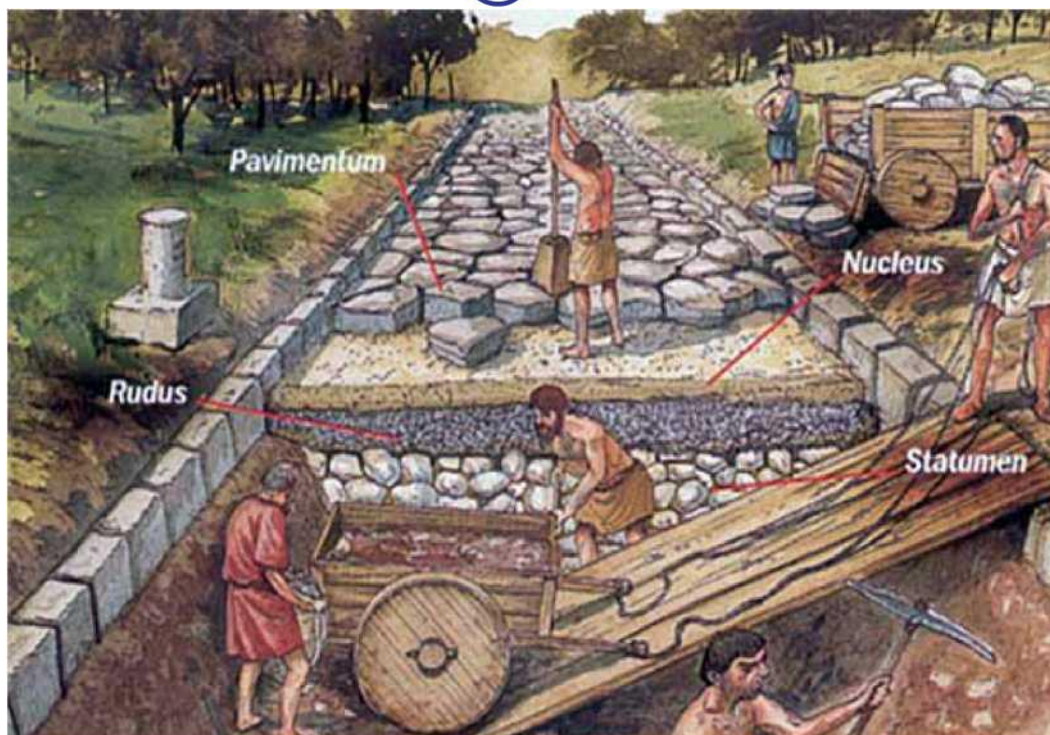
אולם הראשונים שהבינו את החשיבות של היכולת לנוע ביתר קלות היו האטרוסקים, שהוגבלו על ידי שימוש בטוף קומפקטי בסיסי, ואילו הרומאים ויורשיהם השתמשו בצור, קשוח ועמיד.

עם הזמן התפצלו רחובות רומא העתיקה ל: איטינרה (רק להולכי רגל), אקטוס (עגלה בכל פעם) ויאה (שתי עגלות). שני הדרכים היחידות שנקראו דרך, בתקופה הרפובליקנית, היו הווייה סקרה (via sacra) והווייה נובה (via nova) ואילו השבילים נקראו אנגיפורטוס. היה צורך שבניית הדרכים תמשך זמן רב ככל האפשר כדי שבנייתם תהיה מדויקת במיוחד והעבודה בוצעה בעיקר על ידי חיילים שהוסבו לעובדים.

הדרכים חולקו לפי קטגוריות:

■ דרכים ציבוריות, פרטוריות וקונסולריות כאלה (שנבנו על ידי שופט או קונסול)

■ דרך ראשית שנקראת דרך אגררית.

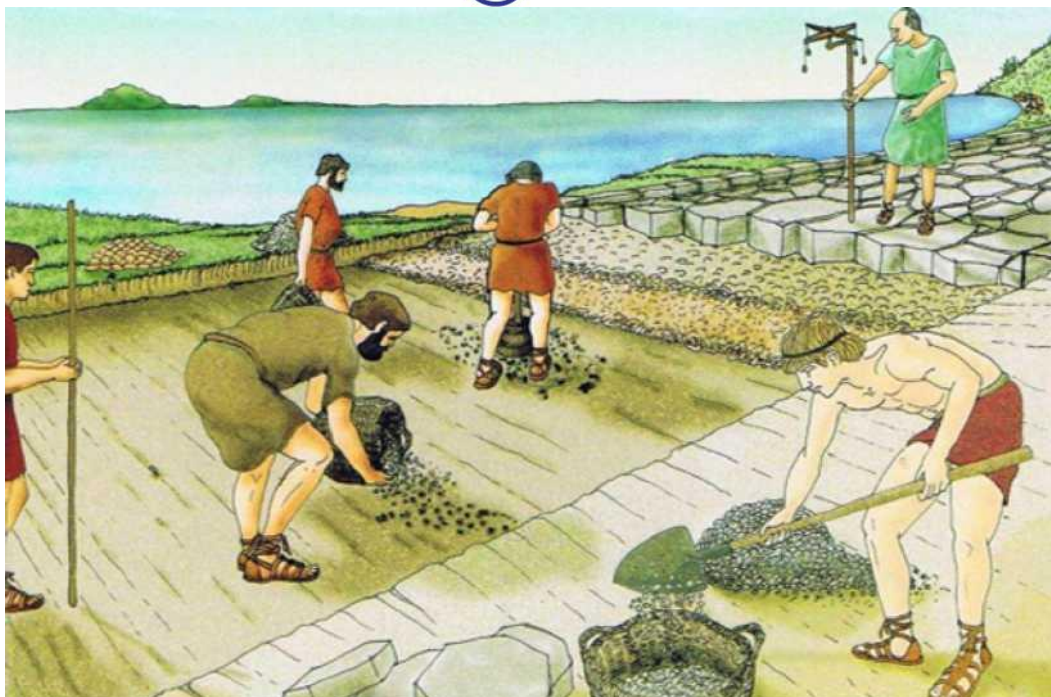

ישנם רמזים רבים שנשארו לנו שאומנות בניית הכבישים, (שהשתפרה מאוד על ידי הרומאים), עברה בירושה מהאטרוסקים. הדרך הרומית שופרה בצורה ניכרת בטכניקה, כמו בשיטה ובחומרים ששימשו לבנייתה. למעשה כמה קטעים של כבישים רומיים נבנו מעל לדרכים אטרוסקיים העתיקים, כמו וויה פלמניה, משתרע דרך ויה קלאודיה, דרך פיטרה פרטוסה מוויה לטבר, וויה ודל אורליה המשתרעת לאורך החוף הטירוני עד פיזה.

הקריטריון לבניית כבישים רומיים היה גאוני ומעשי מאוד והתבצע במספר רבדים:

- סטאטומן, שכבה עמוקה יותר של חלוקי נחל וחימר;
- רודוס, שכבה שנייה המורכבת מאבנים, שרידי לבנים, חול, מעורבב עם סיד;
- הגרעין של שכבה שלישית עם אבן כתוש וחצץ: *Summum dorsum* או פאווימנטום, שהוא כיסוי של לוחות מלוטשים בדרך כלל בסלעי אבן בזלתיים בעלי קשיות יוצאת דופן ובלתי ניתנים להריסה (אבן הבזלת המאפיינת את תווית הריצוף הרומית).

תוואי הכבישים הראשיים החל מרומא, זה ומאפיין זה בביטויים טכניים. הוויה (איטלקית), *street* (אנגלית) שטראסה (גרמנית) נגזרים מהגדרה זו.

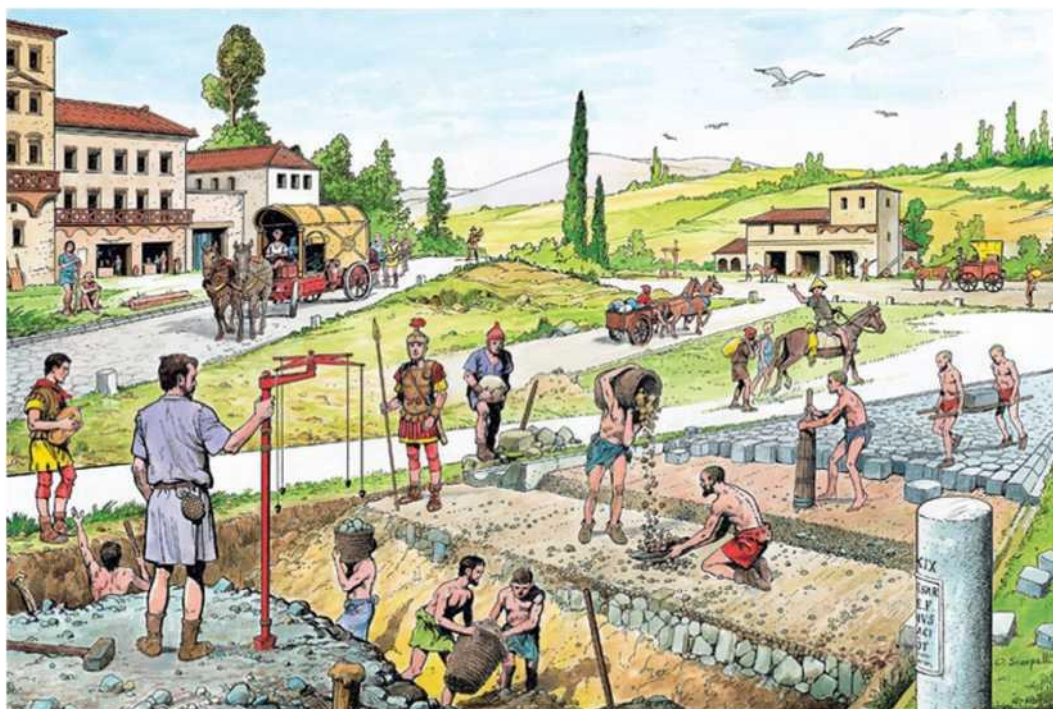

השלב הראשון בבניית הדרך היה בדיקת האדריכל, שהוטלה עליה המשימה לקבוע את תוואי הדרך, ואז הגיע תורם של המודדים, מומחי דיוק שהשתמשו במכשיר **הקטבים והגרומה**, כדי למצוא זוויות ישרות. הם בנו קו הערימות אדמה, שציין את המסלול המתוכנן. האדריכל שמר על השביל הישר באמצעות הזזת הקטבים ועם הגרומה על משטח הכביש. עם גמר סימון הדרך הגיע תורם של הליברטורים או הסוללים, הם חפרו באדמה בשכבה המוצקה באמצעות מחרשות וחרבות של הלגיונרים. עומקו של בור זה היה תלוי מאוד בסוג האדמה, בדרך כלל בין 60-100 ס"מ.

את הבור שנחפר מילאו בשכבות של חומרים שונים, לרוב אדמה, אבנים, אבן וחול עד שהוא מגיע לגובה הקרקע. לפעמים זה המשיך כמצע, מעין בסיס באבנים שטוחות ליציבות התוואי. הם מלאו את הדרך עם הרודוס, שכבת בטון מחוספסת של כמה סנטימטרים, ואז אבן כתושה. כאמור תהליך הסלילה התנהל בשלבים. קודם כול קבעו את מיקומו של הכביש, אז מדדו מהנדסים את השטח,

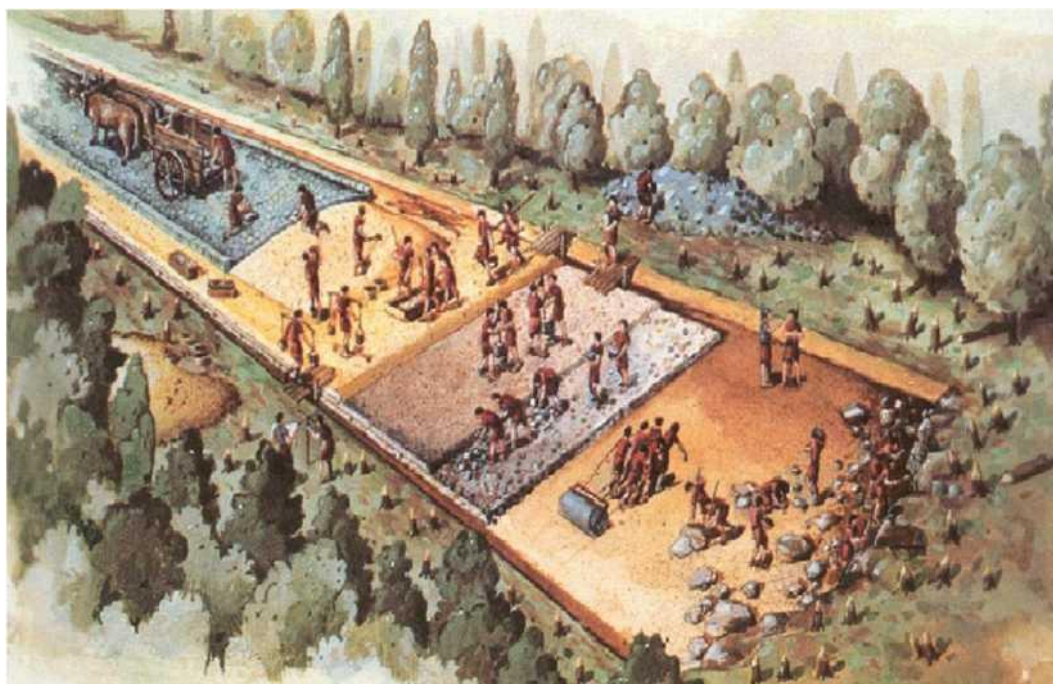
(אם היה צורך פינו את התושבים), ופועלים יישרו את התוואי ולעתים העמיקו אותו. לאחר מכן הניחו אבני שפה בשוליו, ומילאו את התעלה שנוצרה באבנים, בחצץ או בחול גס, כדי ליצור את שכבת התשתית. החומרים הטובים ביותר ליצירת התשתית היו גיר ואפר וולקני, אך בכל מקום השתמשו בחומרי מילוי שהיו בשטח (בבלגיה, למשל, שם היה מחסור בחצץ ובגיר, השתמשו בעצים). השלב הבא היה

הידוק המילוי עד שהפך לשכבה אחידה ומוצקה, שאותה אפשר היה לרצף באבנים. לריצוף השתמשו בדרך כלל באבנים שטוחות, שהותאמו זו לזו. הכשרת התוואי הייתה לפעמים מורכבת ומסובכת. לעתים נאלצו הסוללים לחצוב בהר, או להקים קירות תמך גבוהים. במקרים אחרים היה עליהם להשקיע עבודה רבה ביישור שטחי טרשים. רוחב כביש בעל תוואי ישר היה בדרך כלל כחמישה מטרים. הדרך המתפתלת הייתה רחבה יותר, כדי לאפשר לשתי עגלות לחלוף אחת ליד השנייה. השכבה האחרונה הייתה מורכבת מאבנים המרכיבות את הדרך, ואותה אנו רואים עדיין כיום מעת לעת באזורים שונים בעולם. אלה היו מסודרות כך שהמים מתנקזים לצדדים, לתעלת הניקוז.

תפיסת הרחוב כיום שונה מאוד מהתפיסה הרומית. הדרכים היו אמורות להיות עמידות בפני גשם, כפור, שיטפון וללא בעיות תחזוקה תכופות, עמידות מאוד. במקרה שבו ישנם מכשולים כמו נחלים ונהרות, ניתן היה להתגבר עליהם באמצעות גשרים העשויים מעץ חזק שנבנו על שני צירים, או במקרה של נהר גדול ורחב, נבנו גשרי אבן בטכניקה שאפיינה אדריכלים ומהנדסים רומיים. גשרי העץ נתמכו על ידי מזחים בגופי הנהר או על תומכות אבן.

בביצות הגדולות שופרו הטכניקות על ידי שימוש באמצעים שתרמו ליציבות הדרך, גדרות אבן, ועמודונים לסימון השביל, המרחב שביניהם מלא באבנים, כדי להעלות את מפלס הרחוב לגובה של כ-2 מטר מעל הביצה. במקרה של מכשולים גדולים יותר כמו סלעים קשים המפריעים לבניית הדרך, תעלות, שטח הררי, היו חוצבים ישירות דרכם ולא נרתעים מהקושי. הם אפילו בנו מנהרות, כמו מנהרת פורלו במארשה, שנבנתה על ידי וספסיאן, במאה השנייה. לפני הספירה, אורכה 231 מטר 13 מ' גובהה). בכל מקרה, הרעיון של דרכים רומיות הייתה לבנות בקו ישר, על אף המכשולים.

אבן מיל

בכל הדרכים הסלולות ניתן היה למצוא את אבני הדרך או אבני המיל, העומדים מעל בסיס מלבני באדמה שגובהה יותר מ- 60 ס"מ. גובה האבנים כ- 1.50 מ' וקוטרן 50 ס"מ והיו אמורים לציין את המרחק קילומטרים ממיליאריום אורייום (אבן דרך המוזהבת הייתה אנדרטה, ככל הנראה משיש או ברונזה מוזהבת, שהוקמה על ידי הקיסר אוגוסטוס ליד מקדש סטוראן בפורום המרכזי של רומא העתיקה). כל הדרכים נחשבו כמתחילות באנדרטה זו וכל המרחקים באימפריה הרומית נמדדו יחסית לה), כך ניתן למנות את המרחקים בין ערים במיילים, אשר ממוספרים באבני הדרך או אבני המייל. על כל אבן הדרך היה כיתוב ובו המידע על הכביש, כמספר הקילומטרים, המרחק מהפורום של רומא, מאפייני הדרך (רק סלול או חצץ) ומידע על האישים שבנו או שיפצו את הכביש. אוגוסטוס, מינה נציב לענייני סלילת דרכים (20 לפני הספירה), שהציב את ה- Miliarum Aureum (אבן הדרך המוזהבת) בפורום ברומא. עליה יש את רשימת הערים החשובות ביותר של האימפריה, ואת מרחקיהן מהפורום, בימינו אנו אומרים לעתים קרובות כי "כל הדרכים מובילות לרומא": אמירה ישנה זו נובעת מהמערכת שהייתה אמורה להתחיל ולסיים רחוב מעמוד הזהב, ולמעשה הפכה את העולם הרומי למרכז העולם העתיק.

לצידו הכבישים הקונסולריים היה ניתן לראות על פי המנהג הרומי הידוע בכל הנוגע לקברים : שבסמוך לעיר אזורים שהפכו למקומות מנוחה עבור המתים, אשר נקברו אך ורק מחוץ לעיר בקברים מעוטרים ומעוטרים בפסלים. הדרך הובילה סמוך לאחוזות, תחנות דואר, המנוהלות על ידי השלטון המרכזי והועמדו לרשות נכבדים, קצינים או שנסעו מטעמי מדינה, ואז וילות עשירות ומקדשים. לאורך הדרך היו תחנות רענון, בהם ניתן היה להחליף או לרענן סוסים, פרדות, שוורים והיכן ניתן היה לתקן את העגלות ואז טברנות ופונדקים, שנבנו סמוך לדרך המרכזית.

המסלול המרתק ביותר שיש לנו כיום של כבישים רומיים הוא ללא ספק הויה אפיה המפורסמת, העתיקה ביותר בכבישים קונסולריים, המכונה גם "הויה ראס" (דרך המלכה), היא הייתה הדרך הסלולה הראשונה ומלכתחילה תוכננה עם פתרונות טכניים לתעסוקה נצחית. בניית הדרך התבקשה על ידי הצנטוריון אפיו קלאודיו (ממנה נקרא הרחוב את שמו) בשנת 312 לפנה"ס. הדרך התחילה ב"פורטה סן סבסטיאנו" והגיעה לקאפואה, דרך טרסינה, פורמיי, מינטורנה, שם הצטרפה לווייה לטינה המפורסמת. לאחר מכן האריכו אותה עוד לראשונה בשנת 268

לפנה"ס עד לבנטנטום, ואז בשנת 190 לפנה"ס עד טרנטום וברונדיום. הוויה אפיה העתיקה היא כיום מקום של אווירה קסומה ליופי הטבעי הסובב אותה ואוצר אוצרות של ממצאים ארכיאולוגיים חשובים, כמו המסלול המקורי שהשתמר היטב.

הדרכים בארץ ישראל בתקופה הרומית:

בתקופה הרומית והביזנטית אנו עדים למערך תחבורה מפותח ולפעילות רבה של סלילת כבישים בזכות הטכנולוגיה המפותחת שהביא עמו השלטון הרומי. סלילתו של הכביש הרומי, כפי שראינו לעיל, כללה את בחירת התוואי הנוח והמתון ביותר, הנחת תשתית יציבה, ריצוף אבנים, תיחום באבני שפה והעמדת אבני מיל לאורך הכביש. במידת הצורך נוספו גם מרכיבים אחרים כגון קירות תמך, סוללות הגבהה, ; מדרגות חצובות, גשרים ועוד (צפריר, תשמ"ח, 48-49).

העדויות הראשונות שלנו על אודות מפעלי הסלילה הרומיים הן מימי המרד הגדול, אז אנו שומעים כי אספסיאנוס שלח לפני הצבא הרומי את אנשי ההנדסה, שיסללו להם את הדרך מערבה: "לקץ ארבעה ימים כלו האנשים את עבודתם ובקעו דרך רחבה למעבר אנשי הצבא" (מלח יג, 118). למקור היסטורי זה הצטרף ממצא של אבן מיל שנתגלתה בקרבת עפולה על הדרך המובילה מקיסריה לסקיתופוליס, המעידה על עבודות סלילת הדרך שביצעו חיילי הלגיון העשירי, פרטנזיס, בשנת 69 לספירה. בהמשך השקיע השלטון הרומי עוד ועוד משאבים לפיתוח מערך הדרכים האלה, ויש עדויות לאורך כל התקופה הרומית והביזנטית על סלילתן ועל תיקונן. ההשקעה הרבה של הקיסרות הרומית במערך הדרכים בארץ ישראל לא הייתה כלכלית, אלא הייתה מונעת בעיקר מאינטרסים מנהליים וצבאיים, שמטרתם המרכזית הייתה לאפשר שליטה מרבית בכל חלקי הארץ.

נסללו כ-1,500 ק"מ דרכים – אורך ורוחב.

בשנת 106 לספירה, נסללה בעבר הירדן ה"וויה נובה טרייאנה" – מעלה העקרבים. בשער הכניסה לירושלים היה עמוד שממנו מדדו את המרחקים.

הצעה למסלול טיול: הדרך הרומית המערבית לירושלים

רקע: שלוחת נווה אילן - יער המכללות וחורבת מצד.
 מסלול הטיול חולף בשלוחות המערביות של הרי ירושלים, וצופה לעבר השפלה ומישור החוף.

בדרכנו נחלוף דרך אתר העתיקות חורבת מצד (חורבת מצדית), שרידי מצודה עתיקה על אחת הדרכים הקדומות לירושלים.
 מומלץ לשלב במסלול גם ביקור באתר נווה אילן ההיסטורית.

איך להגיע:

הגישה למושב נווה אילן היא מצומת קריית יערים.
 לבאים מירושלים: פנייה ימינה בצומת קריית יערים לכיוון נווה אילן. לבאים משאר חלקי הארץ: נסיעה בכביש מס' 1. במחלף חמד יש להסתובב חזרה לכיוון מערב, ולפנות בצומת קריית יערים כמתואר לעיל.
 מצומת קריית יערים נמשיך כ- 400 מ' צפונה ונפנה שמאלה בכיכר גדולה. נחלוף על פני אולפני נווה אילן והיישוב הנוצרי "יד השמונה", וניכנס לתחומי נווה אילן. 1.2 ק"מ מהכיכר נראה שלט המפנה אל נווה אילן ההיסטורית, וגרוטאת רכב מעל לדרך.

כדאי לעצור לביקור בנווה אילן ההיסטורית לפני מסלול ההליכה העיקרי. יש חנייה נוחה לצד הכביש, ושביל קצר העולה בגרם מדרגות אל פסגת הגבעה. במקום שרדו מבנים ותעלות קשר והוצב שילוט הסבר. כמו כן יש מנקודה זו תצפית יפהפייה לעבר צפון השפלה, מישור החוף ורכס הר הרוח. המבנה המרכזי שבאתר שוקם לאחרונה, אך אינו פתוח למבקרים.

אחרי נווה אילן ההיסטורית, נמשיך ברכב עוד 350 מ' עד לכיכר בה נפנה שמאלה. בכיכר זו נמצאת תצפית דני, תצפית נוספת למישור החוף לזכרו של לוחם גבעתי בן המקום.

נמשיך עוד 150 מ' לכיכר הבאה ונחפש חנייה בקרבת מקום (ניתן לחנות גם לצד אנדרטת יהודי בלגיה, הנמצאת כחצי ק"מ מערבה).

תיאור מסלול הטיול:

מהכיכר, הסמוכה למלון נווה אילן, יוצא מערבה כביש סלול, המסומן שחור, לצד כרמים מגודרים. לאחר כחצי ק"מ נגיע לאנדרטת יהודי בלגיה, בגבול היער. בנקודה זו יש צומת שבילים.

הדרך הצפונית (מסומנת אדום) היא כיום כביש סלול, שנסגר זמנית למטיילים בשל עבודות הרכבת בנחל יתלה.

נבחר בדרך המרכזית, המסומנת ירוק, שהיא דרך עפר העוברת לצד האנדרטה ועולה לפסגת הגבעה. בדרך לפסגה נחלוף על פני סלע זיכרון לקורבנות השואה בבלגיה ולפרטיזנים שסיכנו את חייהם במאמצי הצלה.

בפסגה נמצא חניון מטיילים עם ספסלי ישיבה ותצפית - מצפור לוקי. באתר נמצא גם שביל נכים קצר.

ספסלי הישיבה מאפשרים תצפית נוחה לכיוון דרום, לעבר הרכס שמעבר לנחל אילן - שלוחת משלטים. כמו כן נוכל לראות מכאן את אזור שורש, הר ארנה ושמורת המסרק הניכרת באנטנות שבשולי השמורה.

מכאן נרד בכיוון כללי מערבה, דרך יער צעיר ואזור נטיעות עצי פרי, עד שנגיע לחניון נוסף במפגש השני של שלוש הדרכים. לצד החניון נמצאת תצפית בני קפלן אליה מוביל שביל רגלי קצרצר, החולף לצד ריכוזי פריחה של רקפת מצויה ונרקיס מצוי. התצפית עצמה אינה מרשימה בגלל העצים הרבים המסתירים את הנוף. בהמשך הדרך תהיה תצפית טובה יותר מחורבת מצד.

בחלק המערבי של החניון נמצא גן פסלים ושלט הנצחה של יער המכללות. מכאן, נעלה מערבה כ- 350 מ' בדרך מסומנת באדום. דרך זו משובשת ואינה טובה לרכב רגיל. אחרי עלייה קצרה ותלולה, נגיע לפסגת הגבעה, ונראה צפונית לנו מצד אבן עתיק - חורבת מצד (בחלק מהמפות המקום נקרא חורבת מצדית). מצד זה חלש על אחת הדרכים הרומיות הקדומות בהרי ירושלים. מנקודה זו יש גם תצפית טובה לגבעות השפלה, (העיר מודיעין בולטת במיוחד, אך אפשר לראות גם את מודיעין עילית, אזור רמלה, לוד וראשון לציון ועוד). בצפון נראה את היישוב נטף. מעבר לבתי נטף נראה הר גבוה ועגול - מאחז חרשה הסמוך לטלמון שבהרי בנימין. מול חורבת מצד, מדרום לדרך המסומנת, נמצאת מערה מרשימה (כ- 15 מ' דרומית לדרך). מערה זו שימשה ככל הנראה כבור מים גדול, כפי שמעידים סימני טיח על הקירות.

לאוהבי הליכה ניתן מנקודה זו להמשיך אל אתר אבני המיל. המקום נמצא במרחק 1.8 ק"מ מערבה לצד הסימון האדום, ובו נמצא ריכוז של כעשר אבני מיל רומאיות לצד הדרך העתיקה. על אחת האבנים יש כתובת ברורה, ובמקום הוצב שילוט הסבר. הגישה למקום כרוכה בירידה מצטברת של 100 מ'. אם בחרנו להגיע לאבני המיל, כדאי לשקול להשאיר מראש רכב שני ליד תחנת הדלק בשער הגיא. במקרה כזה, מעט אחרי אבני המיל נפנה בדרך קצרה ותלולה היורדת לערוץ נחל אילן. סימון השבילים מתחלף מכחול (בדרך התלולה) לירוק ואח"כ לאדום, ובסימון האדום נמשיך עד למפגש עם סימון שחור. כאן נפנה שמאלה ונגיע אל חורבת חרסיס - תחנת משטרה טורקית, ומייד אחריה נגיע לתחנת הדלק בשער הגיא. לבוחרים באפשרות זו, (שאורכה המצטבר 6 ק"מ) חשוב לדעת כי אין פנייה מתחנת הדלק לכיוון ירושלים או בית שמש, ויש להמשיך עד מחלף לטרון לפני שניתן יהיה להסתובב חזרה - מה שמסרבל את המסלול. מחורבת מצד נשוב לחניון ועתה נעלה בדרך המסומנת שחור, בצידה הדרומי של השלוחה ומעל נחל אילן בתחילת הדרך, נראה מדרום לנו, מעבר לאפיק הנחל, מבנה בודד וסביבו בוסתן שקדים מרשים - חורבת עלקת. המשך הדרך עולה במתינות מזרחה מעל לאפיק הנחל, מרחק כשני ק"מ עד שמגיע לאנדרטת יהודי בלגיה, בה ביקרנו בתחילת המסלול. מכאן נשוב לרכב המחכה, באותה דרך בה הלכנו בתחילת המסלול.

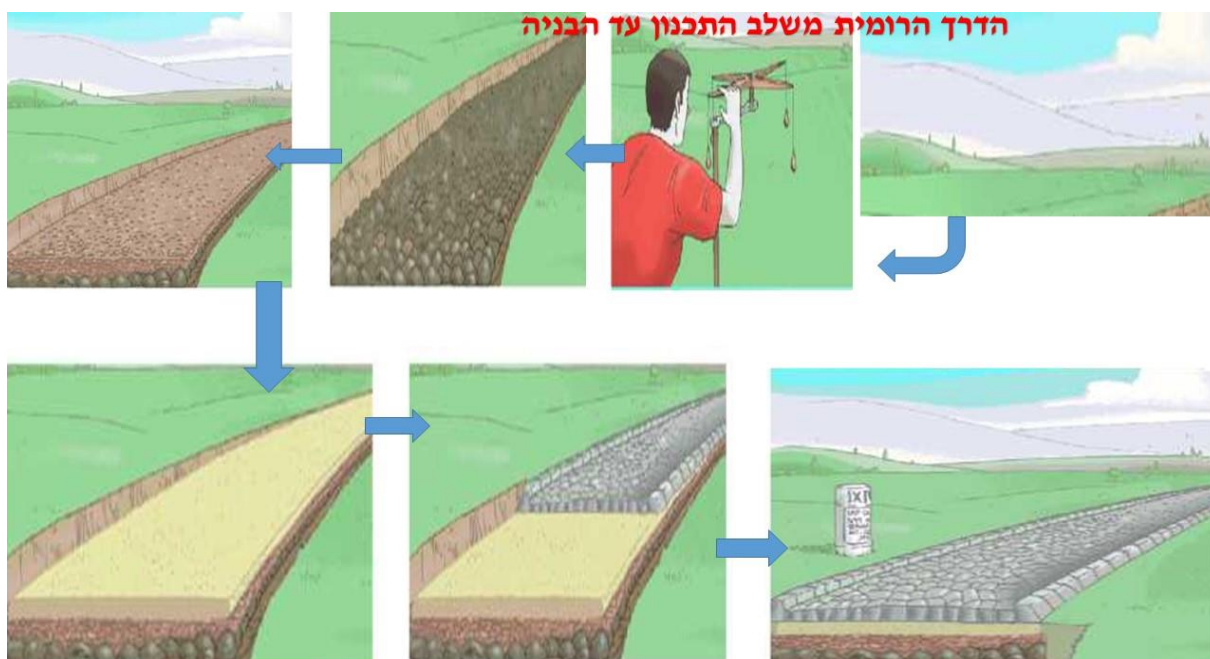

הדרך הרומית לירושלים

אבן מייל 14 הדרך הרומית המערבית לירושלים

נספח:

מקורות:

1. The Roman roads -Capitolivm

2. ישראל רול, מערך הדרכים הרומיות בארץ-ישראל.

3. <https://eureka.org.il/item/42932>

מפת מידבא/ מאת מנחם לסקה

העיר מידבא

העיר מצויה בעבר הירדן המזרחי מדרום לחשבון על רמה פורייה בגובה של 785 מטר מעל פני הים. כמות המשקעים כ-400 מ"מ גשם והאזור נימנה עם חלק מאסם התבואה של חבל מואב.

ניתן להצביע על מקומה כאשר אנחנו חולפים הכביש ים המלח בין עין גדי ליריחו, באזור עין פשחה - העיר נמצאת בקו ישר לכוון מזרח.

העיר מידבא ידועה לנו מן המקורות כעיר קדומה בארץ מואב, כמו כן העיר נזכרת כעיר בנחלת גד וראובן בנחלות עבר הירדן יהושע יג, טז, ט; מאסטלת מישע אנו למדים שבשלב מסוים המואבים משתחררים מעול ישראל ומשיבים להם את דיבון ומידבא, העיר נזכרת גם ברשימת כיבושי ינאי מידי שבט בני ימברי.

המקום נמסר בימי הורקנוס החשמונאי לידי חרתת הג' מלך הנבטים.

בתקופה הרומית הייתה עיר עצמאית שהותר לה לטבוע מטבעות ואכן נמצאו מטבעות כאלה עם דמות אלת העיר.

בתקופה הביזנטית בא למקום עידן פריחה אומנותית. התפתחה במקום תעשיית רצפות פסיפס שהופקד בידי פרחי כמורה ונמצאו באזור יצירות פסיפס רבות. המקום דעך עם הכבוש הערבי במאה השביעית ויושב מחדש בסוף המאה ה-19 על ידי שבט בדואי נוצרי עזיזאת. השם שונה במקצת והישוב קרוי היום מאדבא. זיהוי המקום הוא על פי הדמיון בשם וכתובות יווניות ונבטיות שנמצאו במקום.

מפת מידבא

מפת מידבא היא רצפת פסיפס מן המאה 5-6 לספירה שפיארה כנסיה מן התקופה הביזנטית, המפה היא ניסיון הקדום ביותר הידוע לנו עד כה להציג את הטופוגרפיה של ארץ ישראל בצורה מוקטנת המבוסס על קנה מידה. הרצפה התגלתה ב-1884 בעת הנחת יסודות לכנסיה אורתודוקסית חדשה. המבקרים שהגיעו למקום לא ידעו להעריך את חשיבות התגלית וכך הספיק להיגרם נזק בלתי הפיך לרצפה. בוני הכנסייה החדשה החליטו להשתמש בפסיפס העתיק כקישוט לרצפת הכנסייה החדשה אך לא שינו את תוכניות הכנסייה בהתאם. כך שאת עמודי הכנסייה נטעו לתוך המפה העתיקה והשחיתו חלקים נכבדים ממנה. למשל כל אזור שפלת יהודה הדרומי הושחת וכל המידע אשר היה במפה אבד למדע מבלי שוב. רק ב-1897, 13 שנה אחרי הגילוי התפרסמה המפה והחוקרים עמדו על חשיבותה העצומה. מידות הכנסייה הקדומה היו 25 x 7.5 מ' ומידות המפה היו 24 x 6 מ' בקרוב. המפה עשויה בקנה מידה משתנה, כאשר מרכז המפה מתואר בקנה מידה של 1:15,000 בקרוב. אזורים וערים שונות מתוארים בקנה מידה אחר חלקם על פי חשיבותם ואחרים על פי אילוצי המקום. למשל ירושלים שהשתמרה כמעט בשלמותה מתוארת בקנה מידה גדול במיוחד. 1:1600 בקרוב. המפה מנסה לתאר את אזור ההתרחשות של סיפורי המקרא והברית החדשה ומנסה להביא לנו מסורות שהיו נפוצות בזמן בניית הרצפה ולא דווקא אמיתות היסטוריות וגיאוגרפיות מדויקות. האומן לא מנסה לשפוט בין מסורות שונות שהיו מקובלות בזמנו. למשל היו מקובלות שתי מסורות לגבי מקומו של הר גריזים אחד ליד שכם ואחד ליד יריחו. האומן הציב את שתי האופציות בתוך המפה...

המפה "ממוזרחת" כמו שהיה מקובל להציג מפות בעת העתיקה. בכיוון של האוריינט. בימין המפה שהוא צד דרום מתוארת מצרים ובצפון המפה מצוין הגליל. המפה מלאה בפרטים. הישובים מצוינים בשמותיהם וליד חלק מהם פסוק מהמקורות.

הישובים מצוירים כתמונה דו ממדית או תלת ממדית כאשר האומן מנסה לתאר מבנים ציבוריים, רחובות ומתקנים שונים. באומנות של התקופה הזאת היה מעין "חשש" מהשארית מקורות ריקים בחלל היצירה. אי לכך האומן מוסיף לנו ציורי עצים, בעלי חיים, סירות במקווי המים ואפילו דגים.

המקורות שעמדו בידי האומנים והתבססו עליהם הם :

1. האנומסטיקון של אוזביוס - כתב עת שכתב אב הכנסייה אוזביוס במאה ה-3 בעת ישיבתו בקיסריה ומהווה מעין לקסיקון אלפ-ביתי ומדריך לצליין, הכתוב בשפה היוונית ובו כל הישובים בארץ ישראל שהיו ידועים בשמותיהם בזמן ההוא, שמותיהם הקדומים (בחלקם) ומספר מילים על המקום, הקשר עם התנ"ך והברית החדשה. כמו כן הייתה מצורפת לכתב העת מפה שאבדה (המצוינת בכתב העת) והיא שימשה אחד המקורות לפסיפס.
2. מפה דרכים רומית הדומה למפת פויטינגר אך הייתה מפורטת ממנה.
3. מפות צליינים שונות שהיו נפוצות באותה תקופה.
4. ידע אישי, האומנים מפגינים ידע אישי מיוחד על הנעשה בעבר הירדן ובנגב ומרשים לעצמם להכניס לפרטים נופיים ואינפורמטיביים, דבר שלא עשו בחלקי הארץ האחרים.

תיאור גיאוגרפי של המפה :

המפה מתארת את א"י מאזור לבית שאן בצפון. הנילוס ושלוחותיו בדרום, הים התיכון במערב, עבר הירדן במזרח עד העיר כרך. (התפרסם גם קטע זעיר שמרחיבה את המפה עד אזור צור).

גופי המים הגדולים הם ים המלח והנילוס הם מתוארים בצורה ציורית בקנה מידה הרבה מעבר לקנה המידה האמיתי בשל חשיבותם בכתבי הקודש. הנילוס שורץ דגה ובה סירת דייג אחת.

ים המלח הקרובה יותר למקום שבתם של האומנים מצויים בה הרבה יותר פרטים, מעגן סירות, שתי סירות עם משוטים בעלי תורן אחד כשהמפרש מקופל. ובתוכם

שני זוגות אנשים שדמויותיהם הושחתו בעת צווי ה"איקונוקלזם" (צו להשחתת דמויות שניתן במאה השמינית על ידי השליטים העבאסים). הסירות מובילות מטען, אולי גושי מלח מסוגים שונים וכן אספלט שהיה חומר גלם מבוקש בעת העתיקה לציפוי ספינות ולשימור גופות מתים כמו המומיות במצרים. אולי הספינות הובילו גם חומרי מרפא לשימוש חמי קלרוהי.

הימה קרויה בשלושה שמות: ים המלח, ים המוות, ים החימר (האספלט). בדרום מזרח הימה מצוינת העיר צוער, בצפון מזרח שהיא נווה מדבר מצויין בדקלים המצוירים שם. חמי קלירוהי (התפרסם בשל הניסיון של הורדוס לטבול בהם ע"מ להירפא מן מחלת העור הקשה שלקה בה). אל הימה נשפכים נחלים שונים כאשר נחל הארנון ונחל זרד זורמים ונשפכים ממזרח ומצוינים בשמם. הדבר המושך את העין היא היעדרות הלשון. הדבר גורם לתהיות הייתכן שלפני 1500 שנה היה ים המלח היה שונה והקטע היבשתי הקרוי "לשון" לא היה בנמצא(!?).

ריבוי עצי התמר בנאות המדבר באזור (ככר הירדן) הם בניגוד מוחלט למצב המתואר בספרות נוסעים במאה ה-19 בהם הם מדגישים את היעדר עצי התמר והשתלטות עצי השיזף ("סידר" בשפת המקומיים).

הירדן מתואר גם הוא בצורה בולטת הרבה מעבר לגודלו הגאוגרפי - מתואר כנהר רחב ידיים ושופע מים. שטים לאורכו דגים, אחד הדגים מגיע לים המלח טועם מן המים המלוחים ונסוג לאחור בפאניקה. על הירדן מותקנים אביזרים שונים למעבר, בשני מקומות מעין עמודים עם מעין חבל מתוח בניהם וסירת מעבורת. גם ים המלח וגם הירדן מתוארים כרוחשים וגועשים ממשברי הגלים וכן מעניקים להם יוצרי המפה צבעים עזים ובולטים במיוחד.

בעבר הירדן, מצוירת סצינת צייד, כאשר אריה רודף אחרי עופר צבאים.

מקומות בולטים נוספים באזור:

יש לציין שהכפרים מצוירים בצורה דו ממדית ואילו הערים מתוארות בתלת ממד הכולל בתוכו פרטי פרטים.

בקעת הירדן

יריחו מתוארת כעיר נווה מדבר בה דקלים רבים (כעיר בינונית, בדו מימד) בעלת שני שערים ארבעה מגדלים ובעלת 3 כנסיות. משמאל מתוארת כנסיית אלישע בעלת שני מגדלים הממוקמת ליד מעין אלישע (עין א- סולטן) שליד התל הקדום.
 # מנזר גורן האטד היא דיר חגילה.
 # בית הערבה היא מקום טבילת ישו ע"י יוחנן המטביל ("קצר אל יהוד").

בעבר הירדן:

הגילגל ו-12 האבנים. מתואר במקום מבנה, אולי כנסיה ולידה מזבח בן 12 אבנים שיהושע בונה לפני שהוא חוצה את הירדן.
 # כרך (קיר מואב) מצודה ובה כנסיה גדולה. בצד המערבי של גאון הירדן ("הזור").
 # צוער (א-צאפי) ומערת לוט. מתוארת כעירה מוקפת חומה (נווה מדבר-ריבוי דקלים) המושקים ע"י נחל זרד. על ידה מרוחק מעט מן העיר כנסיה "ללוט הקדוש" (על פי הנאמר בבראשית יט' ל ויעל לוט מצוער וישב בהר... כי ירא לשבת בצוער).

אזור השומרון:

מדרום מצוין המשפט נחלת אפרים. ומצפון העיר שכם שהשתמרה בחלקה הגדול וכן הר גריזים והר עיבל (הברכה והקללה).
 # שכם כעיר גדולה ומרכזית מתוארת בתלת ממד ובה השתמר במפה: שער מדרום, שער מזרחי, חומת העיר, כנסיה גדולה, תיאטרון רומי (נחשף החפירות), רהט (נימפאון) בלב העיר במפגש הרחובות הקרדו והדקומנוס. והכתובת ביוונית "ניאפוליס". בקרבת מקום כתובת: יוסף יברך אלוהים ברכת תהום רובצת תחת" ועוד כתוב "מבורכת ד' ארצו" כמו כן אזכורים נוספים לגבי מקום הר עיבל והר גריזים (בהר גריזים רואים את המקדש השומרוני וגרם המדרגות המוביל אליו).
 בצפון לשכם, מבנים נוספים מעוטרים בדקלים וכן מבנה שעל ידו כיתוב, ציון אלישע הקדוש.

אזור יהודה:

השתמר בחלקים גדולים ביחס למקומות אחרים. למטה במערב כתוב בגדול "נחלת דן" וציטוט משירת דבורה "למה יגור אוניות".
 # "ציון יונה הקדוש" כנראה תל יוניס דרומית ליפו. לידו כעין נהר אולי הירקון.

"גת, היא עתה גיתה, לפנים אחת מחמשת הסרניות". הכוונה לתל אבו חמיד מזרחית לרמלה הידוע מהמקרא בשם גיתיים, ומזוהה בתקופה הביזנטית בטעות כגת הפלישתית. המזוהה כיום בוודאות בתל צפית.

יבניאל היא ימניה - תל יבנה.

"לוד היא לידיאה היא גם דיוספוליס (פירושו עיר האלוהים)". המבנה הבולט היא מצודת הכנסייה "סנט גורג הקדוש" ידוע לנו פולחן ג'אורג'יוס הקדוש גם ממקורות אחרים. העיר עצמה מתוארת כעיר פרזות ובתוכה רחוב בעל סטויס.

"מודיעים היא עתה מודיתא ממנה היו המקבים" המקום מזוהה בגבעת הגרדי (שיחי' ערבאוי) שליד "קבור אל יהוד" לא רחוק מהכפר הערבי מדיה. במקום ציון מבנה שהתגלה על ידי חוקרים באמצע המאה ה-19 ככנסייה שניצבת אולי על מקום קברי המקבים.

"עדיתיים היא עתה חדיתא" מקום תל חדיד המזוהה עם עדיתיים מימי יהושע וחדיד של שיבת ציון.

בחפירות שנערכו במקום נמצאה ריצפת כנסייה מהתקופה הביזנטית ועליה ציור של מקדש ומתחתיו השם אגיפטוס וכן סירות ועליהם דייגים החותרים על גבי הנילוס. הסירות דומות מאוד לסירות השטות בנהר הירדן ממפת מידבא.

"ביתו דגנה" היא בית דגון.

"אמאוס ניקופוליס" (פרושו עיר הניצחון). מקום שם התגלה ישו לראשונה, אחרי צליבתו.

"כפר רותה" מזוהה באזור מודיעין, לא ידועה ממקור אחר. היום מושב, כפר רות.

"בית חורון" כאן מוזכרת רק אחת. ידועות לנו שתיים, בית חורון עליון ובית חורון תחתון היום כפרים ערבים - בית עור אל פוקא ובית עור אל תחתא.

"ענב, היא עתה ביתו ענבא" מזוהה עם חורבת ענבה שבאזור מודיעין.

"גדור היא גם גידירתא" ? - המיקום מתאים למקומה של גזר שאינה מוזכרת במפה.

"טון, טו טטאר טון" תחנות להחלפת הסוסים במשלוח הדואר.

"גבעון רמה" מקומה של גבעון, בקרבת רמאללה.

"הרמתים היא אריתמאה" זיהוי נוסף לגבעון מקום הולדתו של שמואל הנביא ויוסף הרמתי שתרים את קבר המשפחה לישו הנוצרי. בימי הביניים הועתק הזיהוי ע"י הצלבנים לרמלה.

- # "אילמון, שם דמם הירח בימי יהושע בן נון - תל איילון (חורבת יאלו שבעמק איילון). (הזיהוי במפה משונה).
- # "תמנה, שם גזז יהודה את צאנו" מזוהה בתל בטש.
- # "חקל דמא" שדה הדם שקנה יהודה איש קריות בגיא בן הינום.
- # "צפיתא" תל צפית מקום זיהוייה של גת פלשתים. / או תל אל צפי שבשפלה.
- # "בית זכריה" מזוהה בתל עזקה, מזוהה ע"י הביזנטיים כמקום קבורתו של זכריה הנביא- היום מושב עובדים.
- # "מורשתי משם היה מיכה הנביא" - מזוהה עם תל גודד. במקרא - מורשת גת.
- # "שוכו" תל שויכה" (גבעת התורמוסים).
- # "תקוע" תל תקוע מקום הולדת הנביא עמוס. היום ישוב התנחלות וכפר ערבי.
- # "עקרון היא עתה עקרה" - מזוהה עם תל מקנה ליד קבוץ רבדים.
- # "אשקלון" נשתמרה בחלקה במפה, מזוהים: שער היס, חומות, ורחובות.
- # "אשדוד" מקום העיירה החרבה איסדוד - תל אשדוד המקראי (חמישה ק"מ דרומית לאשדוד בימינו).
- # "אזוטוס שעל היס" -אשדוד ים, חירבת מינת אל קלעת (נמל המצודה).

נגב יהודה (אזור הנגב הצפוני עד מדבר סיני)

- # "מיומס היא גם ניאפוליס" - עיר הנמל של עזה העתיקה. (ישנם מספר ישובים בארץ שבתקופה זאת נקראו מיומס. מיומס הוא סוג פולחן שנותר מהתקופה הרומית שמתבצע בתוך בריכות מים בערום משולב במעשי זימה - אבות הכנסייה ראו בפולחן זה חילול הקודש ויוצאו חוצץ נגד הפולחן, אך הקהל הרחב נהר למופע מיומס... בשוני שרדה בריכה ששימשה למופעים אלה).
- # "עזה" העיר עזה היבשתית.
- # "גרר. לפנים עיר המלוכה של הפלישתים וגבול הכנענים..." (בר', י, יט) "מזוהה עם תל הרורה ליד נתיבות.
- # "רינוקורורה" -היא אל עריש דהיום.
- # "רפיח" רפיח דהיום.
- # "בית הגידאה" מושב בית הגדי דהיום.
- # "שוביליה" חורבת זובלה ליד קיבוץ שובל, המשמר את השם.
- # "אורדה" מזוהה אולי עם ארזה הפרעונית היום תל גימה ליד קבוץ רעים.
- # "פוטיס" מושב פטיש דהיום.

- # "יתיר היא גם יתרה" לפי האונומוסטיקון כפר נוצרי גדול (היום חבל יתיר).
 # "חלוצה" עיר שהייתה במקור נבטית. (היום חורבת חלוצה).
 # "ערד משם הערדים" -תל ערד יתכן והכוונה לחורבת כסיף - בישוב הבדואי כסייפה.
 # "באר שבע היא עתה בירוסבע, היא גבול יהודה מצד דרום..." (לפי התרשים עיירה קטנה).
 # "מפסיס" (כורנוב) ממשית של ימינו בשל זיהוי מוטעה לממשת על ידיות למלך, באונומוסטיקון ממפיס.
 # "מואה" תחנת דרכים נבטית מזוהה עם מויית עוואד ליד מרכז ספיר בערבה.
 # "תמרה" מצודת תמר שנחפרה לאחרונה בעיר אובות בערבה.
 # "פוליסיון" בלוזה דהיום.
 # "תאניס" היא צוען המקראית. היום צאן א- חגר.

ירושלים:

השם לא השתמר, אך העיר השתמרה כמעט במלואה והיא גולת הכותרת של המפה. העיר מוקפת חומה היקפית, את העיר חוצים מדרום לצפון שני רחובות אורך (קרדו) ורחוב רוחב עיקרי אחד (דקומנוס). שמסתיים בכנסיית הקבר. העמודים שלצידי הרחובות פרוסים הצידה על מנת להדגיש את מלוא קומתם. הכנסיות מצוינות בתלת ממד כאשר על חזית הגמלון מופיעה במקרים רבים נקודה. המפה היא בסיס להבנת העיר בתקופה הרומית ביזנטית ותשתית לעיר העתיקה של ימינו.

- להלן המבנים העיקריים בירושלים ע"פ תרשים של יורם צפריר המצורף בזה.
- A שער שכס -באב אל עמוד (בצפון);
 B ככר העמוד, על העמוד עמד בתקופה הרומית פסל קיסר.
 C הקרדו הראשי (קרדו מקסימוס), היום רחובות: בית הבד, היהודים, וחב"ד.
 D הקרדו המשני, היום רח' הגיא המוביל היום לפשפש הבורסקאים.
 E רחוב רוחב, דקומנוס, מוביל אל השער המזרחי (היום שער האריות) רח' הוא דה לרוזה.
 F השער המזרחי-היום שער השבטים או שער האריות.
 G השער המערבי: אזור שער יפו כיום.
 H רח' רוחב דקומנוס, כיום קו רח' דוד ורח' השלשלת.

- I רחי המוביל מן הדקומנוס לשער ציון (על מקום המחנה הלגיון הרומי).
 J שער מרובע בקצה הקרדו סמוך לכנסיית הניאה.
 K קטע מחומת איליה קפיטולינה לפני ההרחבה בתקופה הביזנטית.
 L קטע חומה של חומת איליה קפיטולינה בקרבת כנסיית "ציון הקדושה".

1. עמוד ברחבת שער שכס דהיום ; 2. קשת כניסה לקרדו המשני ; 3. חזית הכניסה לכנסיית הקבר (פרופילאה).
4. הבזיליקה של כנסיית הקבר (המרטיריום) ; 5. החצר (אטריום) בין הבזיליקה לרוטונדה בכנסיית הקבר ; .
- 6 הרוטונדה (מבנה כיפתי מעוגל) של כנסיית הקבר ;
7. חלק מרחבת הפורום העירוני (?) ; 8. מבנה גג הבפטיסטריום של כנסיית הקבר (?) ;
9. הבפטיסטריום (אגן טבילה). 10-16. מבנים שונים באזור כנסיית הקבר.
17. מגדל דוד (פצאל). 18. מגדל המפקדה (?) 19-20 מבנים, אולי מנזרים ; 22.
- כנסיית ציון החדשה בהר ציון ; 23. מקום קבר דוד בהר ציון (?) ; 24-25 כנסיית השילוח + (מבנה כפתי מעל הבריכה) ; 26 . מבנה עם בור, אולי מקום מאסרו של ישו וגם של ירמיהו (חצר המטרה) ;
27. כנסיית הניאה (החדשה) כנסיית מרים ; 28. גרם מדרגות לכיוון השילוח (?) ; 29-
32. מבנים נספחים לכנסיית הניאה ; 33. כנסיית סט סופייה (החכמה הקדושה) מקום בו כפתו את ישו (הפריטוריום) ; 34-38. מבנים כנסייתיים ממערב לרחוב העמודים (הגיא) ; 40. כנסייה מדרום להר הבית ; 41. בית שער מדרום לער הבית.
42. ציון רחבת הר הבית (?) ; 43. כנסיית מרים (ליד הפרובטיקה-בית המרחץ) ; 44.
- מקום בית המרחץ (פרובטיקה) ; 45. מבנה ממזרח לשער שכס, אולי בית ממשל.

לסיכום :

פסיפס מפת מידבא מספק לנו שפע נתונים הסטורים גיאוגרפים על התקופה הביזנטית. יחד עם מפת פסיפס נוספת באום ראסס בעבר הירדן, האנומסטיקון של אוזביוס, פפירוסים שהתגלו בניצנה ועוד אין ספור פיסות מידע שהולכים ומתגלים באין ספור מקומות בא"י רבתי.

הכתב שהיה נפוץ בתקופה הביזנטית הוא היוונית. ואכן רוב האינפורמציה הכתובה היא בשפה זאת. המפה שהיא יצירה אומנותית ברמה גבוהה, כתובה גם בשפה

ההוטה מלומדת ומעט הטעיות המצויות בה יתכן ומקורן בשיבושי שמות שהיו מקובלים בעת הכנת היצירה.

רוב המקומות שמצויים במפה ידועים ממקורות שונים, אך יש לא מעט אתרים שאנו לומדים עליהם רק באמצעות המפה. ומנסים לזהות את מקומם בשיטת "מדרש שמות" דהיינו השואה לצליל השם שהשתמר במסורות הערביות עם נתונים כתובים אחרים. רק חפירות ארכיאולוגיות מסודרות יאוששו אולי את זיהוי המקומות העתיקים הידועים לנו מן המפה.

חלומם של החוקרים למצוא ריצפת פסיפס נוספת ועליה מפה ואז נוכל להשלים את האינפורמציה שאבדה בשל החלקים שהושחתו. העיר מידבא עצמה הייתה ללא ספק יצירה בפני עצמה בתוך המפה - בדומה לירושלים אך מאזור זה לא נשאר שריד.

א"י ישראל בתקופה הביזנטית הייתה רוויה במקומות ישוב. כמעט כל פיסת קרקע הייתה מיושבת. עד כדי כך שיש המעריכים את האוכלוסייה ארצנו הקטנטונת עד ששה מליון תושבים(!?).

רוב הישובים הביזנטים יושבים על ישובים עתיקים, אך ישנן לא מעט ישובים שקמו רק בתקופה זו ועם חלוף התקופה נעזבו.

כדאי לדעת - המטבעות המקובלות בתקופה זו היו מטבעות הזהב ה"סולידים" שהיו מטבעות יציבים ביותר במשך מאות שנים ושמרו על ערכם. מטבע הכסף העניק לנו "מטבע לשון" המעיד על הפריחה ששררה אז במרחב. עד היום אנו קוראים ליציבות (פיננסית בשם זה (ע"פ אבן שושן) סולדוס : מוצק, קשה, רציני, מיושב, שקול, יסודי.

תמה העבודה על מפת מידבא אך לא נשלמה.....

ביבליוגרפיה:

- # האנציק' מקראית כרך ד' עמ' 838 הוצאת מוסד ביאליק.
- # א"י במפת מידבא אריאל 116 הוצאת ספרים אריאל.
- # האנציק' החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בא"י כרך ג' ערך מידבא ע' 929 הוצאת הח' לחפירות א"י ועתיקותיה, משרד הביטחון, כרטא י-ם.
- # אבי יונה, מפת מידבא; תרגום ופרוש, ארץ ישראל ב (תשי"ג), 129-156.

ניספחים:

1. תרשים תעתיק, מפת מידבא בתרגום עברי.
2. תרשים תעתיק ירושלים, מתוך מפת מידבא - מפתח לפרק ירושלים בעבודה.
3. תרשים מפת ירושלים בתקופה הביזנטית.

לקסיקון בסדר אלפא ביתי לשמות הישובים המוזכרים בעבודה וזיהויים היום.

- "אורדה" מזוהה אולי עם ארזה הפרעונית היום תל ג'מה ליד קבוץ רעים.
 "אזוטוס שעל הים" - אשדוד ים, חירבת מינת אל קלעת (נמל המצודה).
 "אילמון, שם דמם הירח בימי יהושע בן נון - תל איילון (חורבת יאלו שבעמק איילון).
 "אמאוס ניקופוליס" (פרושו עיר הניצחון). שרידי עיר וכנסיה בפארק איילון.
 "אניס" היא צוען המקראית. היום צאן א- חגר.
 "אשדוד" מקום תל אשדוד.
 "אשקלון" נשתמרה בחלקה, מזוהים: שער הים, חומות, ורחובות. היום תל אשקלון ליד הים.
 "באר שבע היא עתה בירוסבע, היא גבול יהודה מצד דרום... שרידי העיר הביזנטית בתחומי ב"ש דהיום.
 "בית הגידאה" מושב בית הגדי דהיום.
 "בית הערבה היא מקום טבילת ישו ע"י יוחנן המטביל (היום "קצר אל יהוד").
 "בית זכריה" מזוהה בתל עזקה, מזוהה ע"י הביזנטים כמקום קבורתו של זכריה הנביא.
 "בית חורון" כאן מוזכרת רק אחת. ידועות לנו שתיים, בית חורון עליון ובית חורון תחתון- היום עור תחתא, פוקא.
 "ביתו דגנה" היא בית דגון.
 "גבעון רמה" מקומה של גבעון, בקרבת רמאללה.
 "גדור היא גם גידירתא" ? - המיקום מתאים למקומה של גזר שאינה מוזכרת במפה.
 "גילגל 121 האבנים. מתואר במקום מבנה, אולי כנסיה ולידה מזבח בן 12 אבני יהושע... בקרבת תולילת ע'סול.
 "גור. לפני עיר המלוכה של הפלישתים וגבול הכנענים..." ("בר', י, יט") היום תל הרור ליד נתיבות נתיבות.
 "גת, היא עתה גיתה, לפני אחת מחמשת הסרניות". (זיהוי מוטעה, הכוונה לתל אבו חמיד מזרחית לרמלה.
 "הרמתים היא אריתמאה" (עירם של שמואל הנביא ויוסף הרמתי) היום בקרבת רמאללה.
 "חלוצה" עיר שהיתה במקור נבטית. (היום חורבות חלוצה).
 "חקל דמא" שדה הדם שקנה יהודה איש קריות בגיא בן הינום.
 "טון, טו טטאר טון" תחנות להחלפת הסוסים במשלוח הדואר (בין יפו לירושלים).
 "יבניאל היא ימניה" - תל יבנה.
 "יונה הקדוש/ציון" כנראה תל יוניס דרומית ליפו. לידו כעין נהר אולי הירקון.
 "יריחו מתוארת כעיר נווה מדבר בה דקלים רבים. היום תל סולטן ותחומי העיר יריחו.
 * "ירושלים" - (השם לא השתמר - העיר השתמרה והיא גולת הכותרת של המפה). תחומי העיר העתיקה דהיום.
 "יתיר היא גם יתרה" לפי האונמוסטיקון כפר נוצרי גדול (היום חבל יתיר).
 "כפר רותה" מזוהה באזור מודיעין, לא ידועה ממקור אחר. היום מושב, כפר רות.
 "כרך (קיר מואב) מצודה ובה כנסיה גדולה. בצד המערבי של גאון הירדן ("הזור"). היום חורבת קרק..
 "לוד היא לידיאה היא גם דיוספוליס (פירושו עיר האלוהים)". היום בתחומי השכונה נווה ירק לאורך נחל איילון.
 "עזה" העיר עזה היבשתית. היום תל עזה בתחומי העיר עזה.
 "מואה" תחנת דרכים נבטית מזוהה עם מויית עואווד ליד ספיר בערבה.
 "מורשתי משם היה מיכה הנביא" - מזוהה עם תל גודד. במקרא מורשת גת.
 "מודיעים היא עתה מודיתא ממנה היו המקבים" המקום מזוהה בגבעת הגרדי (שיח' ערבאוי) בקרבת אל - מדיה.
 "מיוס היא גם ניאפוליס" - עיר הנמל של עזה העתיקה.
 "מנזר גורן האטד היא דיר חג'לה דהיום.
 "מפסיס" (כורנוב) ממשית דהיום בשל זיהוי מוטעה לממשת על ידיות למלך, באונ' ממפיס.
 "עדיתיים היא עתה חדיתא" מקום תל חדיד המזוהה עם עדיתיים מימי יהושע.
 "ענב, היא עתה ביתו ענבא" מזוהה עם חורבת ענבה שבאזור מודיעין.
 "עקרון היא עתה עקרה" - מזוהה עם תל מקנה ליד קבוץ רבדים.
 "ערד משם הערדים" - תל ערד יתכן והכוונה לחורבת כסיף - בישוב הבדואי כסיפה.
 "פוטסי" מושב פטיש דהיום.
 "פולסיון" בלוזה דהיום.
 "צוער (א-צאפי) ומערת לוט. מתוארת כעירה מוקפת חומה (נווה מדבר-ריבוי דקלים)
 "צפיתא" תל צפית מקום זהויה של גת פלישתים. / או תל אל צפי שבשפלה.
 "רינוקורורה" - היא אל עריש דהיום.
 "רפיח", רפיח דהיום.

"שוביליה" חורבת זובלה ליד קיבוץ שובל המשמר את השם.
 "שוכו" תל שויכה" (גבעת התורמוסים) שוכו המקראית.
 "שכם- ניאפוליס - תל שכם דהיום נבלוס בערבית.
 "תמנה, שם גזו יהודה את צאנו" מזוהה בתל בטש.
 "תקוע" תל תקוע מקום הולדת הנביא עמוס. היום ישוב התנחלות.
 "תמרה" מצודת תמר המקראית שנחפרה לאחרונה בעיר אובות בערבה.

מנחם לסקה * מורה דרך טל': 050-8574217, laskamen@walla.com

אירוח בגלריות בבתים של אמנים – הטרנד החם / יעל קורלנדר*

גלריות בבתים של אמנים זה הטרנד החדש של התיירות. אחרי שאנשים התרגלו להתארח בבתים של אנשים לארוחות וסדנאות בישול, מחפשים את המזון לנשמה ומוצאים אותם בבתים של אמנים בכל הארץ.

באירוח בבתי האמנים, אפשר לשמוע מהאמן עצמו על מקורות ההשראה שלו, להציץ בסטודיו שבו הוא עובד, לשמוע על הטכניקות של היצירה וכמובן – לרכוש יצירות בלי תיווך.

חלק גדול מהאמנים מציעים גם סדנאות יצירה להתנסות בטכניקות שונות. בביקור

אצל אמנים תוכלו
 לצייר, לגזור,
 להדביק, ליצור
 תכשיטים או יצירות
 מחומרים ממוחזרים.
 יש מבקרים שאחרי
 אירוח אחד אצל אמן
 או אמנית "נדבקים"

בחיידק היצירה ונרשמים לקורס שנתי או ממשיכים בטעימות אצל אמנים נוספים.

בחלק מהבתים של האמנים, האירוח מתאים גם לקבוצות גדולות, שנהנות מאוד לשמוע ולהכיר את האמן ויצירתו. מהניסיון של החודשים האחרונים, אני אוהבת לשתף סיפור של מורת דרך שכשהתחילה לשלב בסיורים שהיא מובילה לחיזיון במצדה גם אירוח ביתי אצל אמנים בערד, היא הצליחה להביא ברצף 6 אוטובוסים מלאים במטיילים איכותיים. המבקרים שהתארחו גם אצל עמוס רדליך (בתמונה למעלה), ישבו מרותקים לסיפור החיים שלו ושל רונית אשתו, שהיא גם מורה וסופרת, כותבת שירים וסיפרי ילדים. באירוח זה המבקרים גם רכשו בשמחה ספרים של רונית ויצירות קטנות מפרי ידיו של עמוס.

תיירים מחו"ל וביניהם עיתונאיות ובלוגריות מרחבי העולם, גילו גם הם את סוד הקסם באירוח הביתי אצל אמנים ואמניות ומשלבים בביקורם בארץ לפחות אירוח אחד הכולל סיפור או סדנת יצירה בסגנון האהוב עליהם. החוויה שמקבלים תיירים בבתי האמנים במקרים רבים מהווה את ה WOW של הטיוול שלהם. סיפרה לי האמנית גילה אלישר-סטוקוליסקי, מבית

הכרם, שהיא מרגישה שליחה של ממש בכל פעם שתיירים מגיעים לסטודיו שבביתה. בתמונה מימין עיתונאיות מגרמניה, אורחות של משרד התיירות באירוח בביתה של האמנית גילה אלישר-סטוקוליסקי בבית הכרם-ירושלים.

דוגמאות נוספות לשילוב אירוח בבתיים של אמנים בסיור שלכם בואדי ערה,

האורחים המבקרים בביתו של אמן

הקליגרפיה מוחמד כלש בכפר קרע, יכולים להתרשם מתהליך היצירה שלו ומפעילותו לדו קיום בשלום באזור ולשלב עם אירוח אצל האמנית טלי גאון מקציר, שדרך יצירות המנדלות שלה היא מחברת את המבקרים לחכמת המעגל. באירוח אצל טלי היא מספרת על הקשר בין אורח החיים המקיים - האקולוגי של משפחתה, בבית שבנו בעצמם בקציר, לבין בית הספר היהודי ערבי "גשר על הוואדי" שהיא ממקימיו, לאומנות בכלל ולמנדלות בפרט. בתמונה מימין: אצל מוחמד כלש בכפר קרע, משמאל אצל טלי ואיל גאון בקציר

בצאתכם צפונה תוכלו להתארח אצל עשרות אמנים, כולם מרתקים, על אמניות הר
 גילון כתבתי בעבר. בנוסף, ממליצה לכם לא לפספס אירוח בביתה המיוחד של
 האמנית אורלי שוורץ, בעצמון, שמספרת איך הגיעה לעבודות הייחודיות שלה בעץ
 וגם לדניאל חצבאני בכרמיאל, שיספר לכם על הטכניקה המיוחדת שלו.

בתמונה למעלה: דניאל חצבאני בכרמיאל, משמאל -
 אורלי שוורץ בעצמון.

בקהילה שלנו למעלה ממאה אמניות ואמנים מכל
 הארץ, ניתן למצוא אותם באתר שלנו
peoplelovepeople.co.il ב"מארחים שלנו" וליצור
 איתם קשר ישירות, להזמנת אירוח להשראה או
 לסדנה. ניתן גם להתקשר אלי להמלצות ולשאלות
 0542550505 יעל קורלנדר.

*יעל קורלנדר מנהלת קהילת האירוח הביתי הארצית PLP - People Love People

מדוע מלוחים עלי האש? / מאת רותי יצחק - ריכטר

האגדה לקוחה מתוך ספרי הדיגיטלי "פעם אחת, לפני הרבה שנים..." הוצאה דיגיטלית עברית. www.e-vrit.co.il הספר כולל 100 אגדות העוסקות בצמחי בר ונוי בישראל, במלאכות עתיקות, בירושלים, בים ועוד, והן מלוות בקטעי מדע המסבירים את מושא האגדה ובתמונות מרהיבות. אפשר להוריד את האגדות לטלפון הנייד או לאייפד ולהשתמש בהן בעת הטיול או כשרוצים לספר אגדה לילדים ולנכדים. העלות 35 ₪ בלבד. אנא הפיצו ושתפו.

לפני שנים רבות היו מימיו של נהר הקישון צלולים ונקיים מאוד. דגים, קרפדות וסרטנים רבים חיו במימיו, ושיחי אשלים גדלו על שפתו. ציפורים קיננו בין ענפיהם, ומטיילים נחו בצלם.

יום אחד באו חלוצים והחליטו לבנות ליד הנחל את בתיהם. החלוצים היו חרוצים מאוד ורצו להתפרנס בכבוד. הם הקימו ליד הנחל בתי-חרושת רבים ובית זיקוק לנפט. פסולת ואשפה הושלכו לנחל מבתי-החרושת ומבתי הזיקוק וגרמו לזיהום מימיו. החומרים הרעילים המיתו את רוב בעלי-החיים והצמחים ובמקום פשט ריח נורא.

המטיילים לא הוסיפו לבוא לנחל כדי לשוט בו ולנוח על שפתו, והאשל לא זכה לשוב ולשמוע את קולות הילדים האהובים עליו. גם הציפורים שקיננו בין ענפיו עזבו אותו, כי הדגים ששימשו להם מזון מתו, והריחות הרעים הבריחו את העופות למקומות רחוקים.

מאז מתגעגע האשל לילדים, לדגים ולציפורים שאהב, והוא בוכה כל יום בדמעות מלוחות השוקעות על ענפיו ויוצרות עליהם משקע לבן של מלח.

ואולי בקרוב, כשנקה ונשקם את הנחל, יחזרו אליו הילדים, העופות ושאר בעלי-החיים שזנחו אותו, והאשל יפסיק לשפוך דמעות געגועים מלוחות על עליו וענפיו, ושוב יארח בצילו את הילדים ובעלי החיים שאהב.

המדע שמאחורי האגדה

אָשֶׁל הַפְּרָקִים - תעודת זהות / מאת רותי יצחק – ריכטר

משפחה: אשליים.

”בני דודים”: אשל מרובע, אשל ארץ ישראלי, אשליל הנגב.

מולדת: מדבר סהרה.

מאפיינים: עץ גבוה הנפוץ באזורים שחונים ובחולות שפלת החוף. העלים זעירים וקשקשיים. הם מכוסים שכבת מלח השוקעת על העלים והענפים בעת אידוי המים. הפרשת המלח על העלים והענפים מעניקה לאשל עמידות רבה למליחות המים והקרקע. הפרחים מסודרים בתפרחות קטנות שצבען ורוד או לבן. הזרעים זעירים ונפוצים על ידי הרוח.

ריבוי: על ידי זרעים.

שימושים ופולקלור: בגלל עמידות העץ ביובש ובאדמות מלוחות אומץ העץ על ידי הגננים, והוא מושל בגינות הנוי של יישובי הדרום, הנגב והערבה. האשל מוזכר בתנ”ך פעמים אחדות, אך לא ברור אם העץ הנקרא היום אשל הוא האשל המוזכר בתנ”ך. אברהם אבינו נטע אשל בבאר שבע (בראשית כ”א 33).

אשל אברהם. פריחה

גלויה מאפגניסטון/דולי עירון

הקדמה:

דולי היא מורת דרך המתגוררת בכורזים. הדרכתי יותר מפעם עם דולי בפרוייקטים שונים. מאז אנו מנהלים הדברות בנושאים שונים. לאחרונה החליטה דולי לחזור לשורשיה האפגנים ופתחה את ביתה לקבוצות במיזם פרטי מעניין בו היא עוברת עם המבקר אחר חוויות מילדותה (ינאי עוזיאל).

כשהייתי קטנה ופתחתי במקרה את תעודת הזהות של סבי אשר הגיע מכאבול שבאפגניסטון, גיליתי לתדהמתי ששמו אמין .

שם מוסלמי לסבא שלי שמניח תפילין, מתפלל שלוש פעמים ביום, מקפיד על כשרות ?

'סבא, למה יש לך שם מוסלמי ' שאלתי וסבא לא ענה .

'סבא, למה? מה אתה מוסלמי? וסבא לא ענה .

למחרת בקרתי בביתו של סבא בשכונת שפירא וצעקתי לו מרחוק:

'אמין' וסבא מיד סובב את ראשו כדי לראות מי קורא לו בשמו עתיק היומין.

'סבא, נו ספר לי, למה השם? הרי כולם יודעים ששמך בנימין, למה כתוב בתעודת הזהות אמין בנימין אשר?'

'כשתגדלי, תביני' אמר סבא ולא יסף.

לימים משבגרתי (וזה קרה רק לא מזמן), עברתי תאונת דרכים מזעזעת, שבעה חודשים רתוקה למיטה מבלי יכולת ללכת, שלא לדבר על לטפס על הגיבלאות, לחצות נהרות ולעשות סנפלינג.

הרי תשוקתי לנוף, למרעול ולאדם היא כל כך עזה ואני אנא אלך?

ביום ערפילי וגשום, קול קרא לי כנראה מאי שם מהרי במיאן שבאפגניסטון והזכיר לי נכון את לא יכולה לטפס אבל רצית לדעת למה לסבא קראו אמין ומהו המקור לשם המוסלמי?

יהודי אפגניסטון הגיעו בראשית 1937 בדרך לא דרך, הגיעו לרפת בכפר גלעדי ואך טבעי היה כי אקים בדרך בה עברה משפחתי מיזם שכזה.

ובכן מזה למעלה משנה הפכתי לחוקרת עצמאית בנושא יהדות אפגניסטון וגיליתי 'שלא מעט מקהילת אפגניסטון היו יהודים בבית ומוסלמים בחוץ, אי שם באפגניסטון.

במיזם מרתק בביתי הפתוח, בכורזים, בגליל הקמתי תצוגת תמונות אותנטיות בשילוב ריקוד, סיפור ושירה באמצעות חפצים שהוברחו לארץ ישראל בדרך לא דרך והם שמספרים את הספור הבלתי יאומן.

ניסיון אינוסם ואסלומם של יהדות הארארט שברחה לאפגניסטן.

הורי ושלושת אחי נולדו באפגניסטן ואני דוברת השפה.

חוש בשין, חוש עומדין לקבוצות ולמי שהסיפור האתני פולקלוריסטי חביב עליו.

אפשרות להזמין בופה אפגני כשר.

לפרטים:

דולי עירון

duliyron@gmail.com

0546580110

גן הורדים בירושלים - האגדה למשפחת וואהל/ מאת: יעקב וידס

בין הכנסת לבית המשפט העליון משתרע גן הורדים הנושא את השם גן וואהל לורדים. עיון בערך המתאים בויקיפדיה מספר לנו שהקמתו הסתייעה בתרומתם של ויואן ומוריס וואהל וקרן ירושלים. אבל כמעט ואין פרטים על המשפחה ועל עברה.

אם נרד במדרגות רבי יהודה הלוי בדרכנו לכותל נגלה שגם ישיבת הכותל רשומה על שם משפחת וואהל. איני יודע אם אלה אותם תורמים או תורמים אחרים הנושאים את השם ובעת כתיבת דברים אלה גיליתי שבבר אילן יש מרכז כנסים שנקרא וואהל סנטר. ב-2015 נחנכה רחבה גדולה במוזיאון המדע בירושלים בתרומת הקרן שהקימו ויואן ומוריס וואהל. ודאי יש מוסדות נוספים המנציחים את השם וואהל ואין זה שם חד פעמי.

לא בדקתי את עץ המשפחה של אותם תורמים. גלגול בגוגל לא נותן הרבה מידע על תולדותיהם ומוצאם ואיני מתכוון להשקיע יום לימודים ארוך בהבאת הוכחות מדעיות לכך שאותם תורמים נדיבים קשורים לאותה אגדה שאותה אני רוצה להביא בפניכם. אני מביא את הסיפור משום שהוא יכול להיות נקודת הדרכה נחמדה באותו גם ורדים מפורסם.

זהו הסיפור על שאול וואהל. שאול וואהל היה בנו של הרב שמואל יהודה קצנלבוגן, רבה הראשי של קהילת פאדובה.

הסיפור מתרחש בפולין של המאה ה-16, על רקע בחירתו של מלך חדש. רציתי לספר את האגדה בלשוני, אלא שש"י עגנון גם הוא כתב עליה ואני מעדיף להביא כאן את גרסתו של עגנון, שכולם יסכימו ששפתו עשירה ושופעת משלי.

כיצד היה הרב שאול וואהל למלך פולין

מאת ש"י עגנון/ הובא על ידי יעקב וידס.

<https://www.haaretz.co.il/literature/1.1089831>

הנסיך רדזיוויל הזקן, אשר בשליטתו היו רוב המחוזות בפולין, היה בנעוריו בן-עוולה, חצוף ומרושע, שופך דמם של חפים מפשע. הוא רצח נפשות טהורות רבות, הפיץ דברי שקר על אחינו היהודים האומללים אשר בצלו חיו; מהם השליך לכלא, מהם הרג, המיט עליהם אך צרה ויגון; תזיל עליהם עין הקורא דמעה!

ויהי לעת זקנתו, כאשר נרגע דמו הרוותח, הרהר במעשיו ובפשעיו שעשה בימי נעוריו ולבו פעם בקרבו. חרטה אחזה בו וייסע לאפיפיור ברומא כדי לכפר על עוונותיו וליישר את דרכיו העקלקלות, והתוודה לפי חוקי הנוצרים ומנה כל חטאיו לפני האפיפיור. אמר לו הכס הקדוש: "גדולים מדי עוונותיך לשאתם אתך, חטאיך כבדים היו, אך באלה יימחל לך: "נע ונד ללא מנוחה בנכר תהלך, שלוש שנים, אלמוני, חיים עגומים תחיה, מזונך דל יהיה, רק לחם ומים. אז אולי יימחלו עוונותיך וכפרה תבוא על חטאיך". כיוון שדבריו של האפיפיור יקרי ערך היו בעיניו, קיבל הסיגוף על עצמו ופקד על משרתיו ועבדיו הביתה לשוב, מינה מנהל לרכושו, פשט בגדיו היקרים ולבש פשוטים ורק הבגד שעליו, סמל האצולה, לבש מתחת לכל בגדיו. וילך מעיר לעיר ומארץ לארץ לפרק הזמן שקצב לו האפיפיור.

וכאשר לאיטליה, לעיר פדואה הגיע, פג הזמן והמועד ומלאו שלוש השנים שעליהן נצטווה ולביתו וארצו לשוב רצה, אך כספו אזל והפרוטה האחרונה מכיסו כלתה, ולא מצא מכר ולא מפלט ללוות פרוטה, וגם בגדיו קרועים, משופשפים ומטולאים היו. כדי לנוח מעט ישב הנסיך מול ביתו של מורנו הגאון הרב שמואל הודה, אשר ראש בית הדין שם היה. ורוח נשבה בבגדיו של הנסיך, והרב הביט מבעד החלון ולעיניו ניצנץ סמל האצולה הטמון בין קרעי בגדיו של הנסיך, כי עשוי היה זהב טהור ואבני אודם, וישלח הרב את נערו להביא איש זה לביתו, ובבואו קם הרב מכיסאו וקיבלו ביראת כבוד ושאלו מנין בא ומי הוא, וענה: "מכאן ומכאן, איש כפר אנוכי". כך הסתיר עצמו מפניו, אך כאשר דחק בו הרב לומר את האמת, ולא - יצווה להפשיטו מבגדיו למען יראה את סמל האצולה, הודה שהוא הנסיך רדזיוויל, ששמו ידוע בכל הארצות וכהנה וכהנה היו מעשיו בימי נעוריו, ויספר לו מעשהו מתחילה ועד הסוף וכי הגיע הזמן לשוב לביתו, אך כספו אזל ואין בידו דבר למשכנו, ואין לו מכר או מודע, שיוכל ללוות ממנו.

ויאמר הרב: "לכל מחסורך אדאג, משרתים ועבדים, גם כרכרה גם רכב אתן לך, כפי כבודך, הוד רוממותך נסיך וגדול בעמך. בביתי תשב כעשרה ימים עד שמכל תלאותיך תנוח". נאות הנסיך וישב זמן מה בנעימים ובכבוד בביתו של הרב ושיחק עם ילדיו הקטנים של הרב וקרא לכל אחד בשמו. וכאשר ראה הנסיך תמונת נער יפה תואר ומראה, אחד מבניו של הרבי, והנער לא היה, שאל את הרב: "היכן הנער, האם בחיים אם לאו?" נאנח הרב ואמר: "לא אדע היכן הוא, אם בחיים הוא, כי שנים רבות חלפו מאז את ביתו עזב, אוהלי וירושתי מאחוריו השאיר, ולא רץ פולין נסע ללמוד בבתי מדרש גדולים". ויספר לנסיך כי "הנער הנעלם הוא תלמיד חכם וידען גדול, יודע שפות רבות ולו תואר דוקטור, וה' יודע מה עלה בגורלו כי עד היום לא שמעתי ממנו דבר, וכעת אדוני אם נא מצאתי חן בעיניך אתכבד לבקשתך, עם הגיעך לארצך, לחפשו עד שתמצאהו וחסד עמו תעשה, כפי שאני לך רק טוב עשיתי."

והנסיך תקע לו כפו, שכל מאמץ יעשה עד שימצאהו ויטיב עמו ככל שיעלה לאל ידו כל עוד הוא בין החיים. והרב נתן לנסיך כסף וזהב, משרתים ועבדים, גם מרכבה גם רכבים ללוותו לארץ פולין. גם תמונת הנער לקח עמו, ועת הגיע אל מחוזו פקד כי בכל עיר ועיר אליה הגיע, יבואו רבנן ותלמידיהם לקראתו. ובהלה אחזה בכולם, הכריזו על צום ובכי וקינה, שהרי לא ידעו במה הדבר, ושמא, ישמור האל, אסון יפגע בהם. ובכל עיר אליה הגיע, ירד מן המרכבה, התבונן בפניו של כל אחד ואחד מן הנערים, והתמונה בידו, ואינו אומר מלה, ונסע לדרכו. כך עשה בכל עיר ועיר, עד הגיעו לבריסק אשר בליטא, וכאשר הרב וכל תלמידיו יאתיו לקראתו הכיר את הנער וציווה על הרב לבוא עם הנער לביתו, בשעה יעודה. והרב נבהל עד מאוד, וגם תושבי העיר השתוממו על כך, כי לא ידעו במה הדבר.

וילך הרב המום ועצוב עם הנער אל בית הנסיך, ואנשי חצר הנסיך הודיעוהו: "ראה, הרב עם הנער עומדים באכסדרה". ויאמר הנסיך: "ייכנסו". נכנסו הרב והנער אל הבית פנימה, וישאל הנסיך את הנער: "בנו של מי אתה ומה שמך?" והנער התנכר לעצמו, וענה כי הוא בנו של צורף זהב וגם שינה שמו. והנסיך שאל את הרב כיצד הלז בלימודיו ובאורח חיו, והרב השיב שתלמיד חכם ומופלג בכל הוא, גם חכם בגמרא, ולבטח בעוד שנתיים-שלוש יתפרסם למרחקים. ויראה לו תמונתו, וגם הרב הכיר שתמונתו של הנער היא. ויאמר לו הנסיך: "בני, תן תודה כי אביך הוא הרבי מפדואה, ושמואל יהודה שמו", גם בשם אמו וכל בני משפחתו נקב: "שאול שמך!" והנער לא יכול עוד להתנכר, נשא קולו בבכי גדול, ולא הגה עוד מלה מפיו. והנסיך ניחמו ויאמר:

"אל תפחד לכל מחסורך, הרשה נא לי לדאוג!" ויצווה על הרב להאכילו על חשבוננו במאכלי מלכות, בשפע הראוי לנסיך. ונתן לנער בית אבנים במחוזו, גם משרתים לשרתו, וידבר אל לבו לא לשוב אל ארץ הולדתו, וכי ייקח לו אשה בעירו, ולעלמה אשר תישא חן בעיניו יינשא.

ובאותה עת היה בעיר בריסק ראש ומנהיג, איש מכובד ושמו רבי דוד דרוקר¹, אשר לו בת יפת מראה, בעלת טוהר מידות וחכמה, והנסיך דיבר אל לבו של הראש והמנהיג הלזה, לקחת את הנער לחתנו על ידי בתו, ויהי הדבר טוב בעיניו. והנסיך שלח שליחים לאבי הנער, הרבי מפדואה, להביאו, ויעש את החתונה בביתו וחצרו, והזמין את כל גדולי פולין וליטא ושליטיה, וישתאו כולם על חוכמת הנער ואביו, בידע רב ובשפות רבות. ומאז היה שמו של הנער ידוע בכל ארץ פולין וליטא, ובאו נסיכים רבים להללו, וגילו בו שבעתיים מכל אשר נאמר עליו. וה' היה עמו והגדיל עשות וזכה לחן ולחסד בעיני כל מי שראהו, ויישב ימים רבים בביתו של הנסיך והיה לו ליועץ נאמן ומנהל ביתו, ועושר רב היה לו, עבדים ושפחות לשרתו, כפי שראוי לבני אצולה, ושמו הלך לפניו בכל הארצות.

מקץ ימים רבים וימות מלך פולין², ונתאספו השליטים בוורשה להמליך מלך עליהם, ובא גם הנסיך רדזיוויל ולקח עמו את שאול האיש, כי דבר לא עשה בלעדיו. ובפולין היה החוק, שיבחרו להם מנהיג הנקרא נשיא, לפני שממליכים מלך עליהם, ואותו נשיא נוסע עם המלך הנבחר לקרקוב כדי לשים את הכתר על ראשו. וכולם פה אחד נתרו לבחור את הנסיך למלך, אך כיון שזקן ודל בכוח היה, התנצל ואמר כי המינוי היה לו למעמסה וטרחה; והשתחוה והרכין ראשו לפניהם בתודה על יחסם הנאה ועל שהגדילוהו והעדיפוהו על כל האדונים שם, ויען ויאמר: "שמעו נא אחי, האל עמכם, אעוץ לכם עצה טובה ונכונה, למי לתת לעת עתה משרה זו, ויודע אני כי ראוי יהיה בעיניכם. ראו האיש הזה, חכם ומלומד יותר ממני, ירא שמים וסר מרע, שקול וחכם ודעתו ניכרת בכל דבר שיעשה ובכל מעשיו ההצלחה תאיר לו פנים. אבל פגם קטן אחד בו, אשר לו יהי למכשול, ואם את הסכמתכם למפרע תבטיחוני, אבשר לכם מי הוא האיש". וכיוון שמלותיו יקרות היו בעיניהם, כי רם וזקן השליטים ביניהם היה, לכן ענו ואמרו כולם בפה אחד: "כאשר אמרת כן יהיה", ויישבעו כולם שלא להמיר את דברי פיו.

¹ לבת קראו דבורה
² מדובר על המלך סטפן באטורי שנפטר בשנת 1582

וכה דיבר אליהם: "האיש אותו ריבון העולם לשליט ולנשיא בחר, הנו שאול העברי³, אותו חניכתי וגידלתי, הוא הוא הראוי ולא אחר". וכיוון שאת מוצא פיו להמיר לא יכלו, ענו ואמרו: "יחי, יחי הנשיא⁴ שאול בחר האל!" ויבוא גם הוא לבית הוועד, וירכין פניו לאדמה כמנהג המקום, והעיר ורשה צהלה ושמחה. ויהי כאשר ראה הנסיך רדזיוויל, שעצתו נתמלאה, התייעץ עם רעיו ופסקו פה אחד לקבוע מועד אחר, שבו שליטי הארץ ייוועדו יחדיו, כדי לבחור להם מלך, והוא הכריז בפניהם בתבונה ובשיקול דעת, שלטובת הארץ היה הדבר, וכולם הסכימו ונסעו משם, כל אחד מן האדונים לביתו, והממלכה נכונה בידי שאול.

והוא הנהיג את ממשלו בחוכמה ובשום שכל, והכל אהבוהו, ובכל דרכיו נהג בתבונה ובהצלחה, כי האל היה עמו, וחוקק חוקים ותקנות לאחינו בני ישראל תיקן, שיהיו ככל אזרחי הארץ ולא ידוכאו כמקודם, והירשה לבנות את בית הכנסת בבריסק גבוה מעל כל הבתים אשר בעיר, כי עד כה לא הורשו היהודים לבנות בתי כנסת גבוהים מעל הבתים אשר בעיר, כי אם רק נמוכים וצפופים משאר בתי העיר. גם בתי חולים ליהודים וללא יהודים עניים הקים, בנייני פאר, והוציא תקנות נבונות אחרות, בעיקר למען אחינו בני ישראל: אסר להפיץ שמועות נתעבות ושקרים עליהם, כנהוג עד כה. והיה חודשים רבים המנהיג והנשיא עליהם, וכאשר ראה ששלטון זה היה כרוח רעה לאמונתו היהודית, כינס את שליטי פולין, הודה להם על שנהגו בו נאה, ואמנם היה רוצה לשרתם ומנהיגם להיות, אך כל אלה בניגוד לאמונתו (יש דברים חשובים לעתים שצריך ליישב ולפתור בימי השבת), לכן ישחררו נא אותו ויעשו להם מלך אחר. אך לא היתה ביניהם עדיין דעה אחת במי יבחרו, שימשול בהם. האדונים נחלקו לשני מחנות, המחנה האחד בחר באחד מבית המלוכה הקיסרי האוסטרי למלך⁵, אשר מצד אמו ממלכי פולין מוצאו, והמחנה השני בחר בנסיך זיגיסמונד, בנו של יוהן מלך שוודיה, אשר גם הוא מצד אמו ממלכי פולין מוצאו, וכך החלה מריבה וסכסוך בין אדוני ארץ פולין.

ויהי כאשר ארכו הימים ולא יכלו להתפשר מי יהיה מלך, הפציר בהם הגאון ר' שאול להסיר את עול השלטון ממנו ולמנות מלך עליהם, ויקבעו יום מסוים על פי חוק שאין להפירו, אשר בו חייבים יהיו לבחור מלך. ואמנם, בבוא אותו יום התכנסו להצביע, ושוב לא עלה בידם להסכים מי יהיה המלך, זה אומר כך וזה אומר כך, עד שעות הערב, ויראו שאין בידם להשלים הדבר אשר לאותו יום נקבע, לבחור מלך כל שהוא,

³ הפולנים קראו לו שאול יודיץ
⁴ נבחר להיות ראש הסיים הפולני
⁵ מכסימיליאן האוסטרי

וכדי לא להפר את חוקיהם ופקודותיהם ללא בחירת מלך עליהם, לכן הסכימו כל האדונים להשוות את דעותיהם והצעותיהם כך שהנסיך, מורנו שאול וואהל, לעת עתה למשך היום וכל הלילה יהיה מלך, על מנת שהחוק שלא ניתן להפרה, ימולא, בבחרם זמנית במלך.

ודיברו אליו בשפתם: "יחי אדוננו המלך", ויהי למלך כל אותו לילה. מכאן הפך הדבר למשל: על כל דבר שהחל בלילה אחד ונגמר בלילה אחד: "זו ממלכתו של שאול וואהל."

והאדונים נהגו בו מנהגי המלכות, ומסרו לו את כל הכתבים המקובלים לממלכה, וכל שליט כותב בהם תקנות לפי חוכמתו, והנסיך, מורנו שאול וואהל, כתב תקנות וחירויות לטובת היהודים, ועשה מאמצים רבים לחזק ידיהם של אנשי המחנה השני, כדי שהכתר יושם על ראשו של הנסיך זיגיסמונד, ועשה מאמצים להשכין שלום בין זיגיסמונד לבין מי שנבחר על ידי המחנה השני למלך, וכל ארץ פולין התעוררה לחיים, וייסע הגאון הרב שאול וואהל עם זיגיסמונד לקרקוב עם כל אדוני הממלכה, וישם את כתר המלוכה לראשו ויעש אותו למלך במקומו.

והאיש שאול היה לגדול בעיני שרי המלך ומשרתיו, וכולם חלקו לו כבוד, ובלעדיו לא החליטו דבר, בכל ענייני הממלכה, כי עצתו כעצת אחיתופל שיעץ באותם ימים. והמלך זיגיסמונד וגדולי השליטים חלקו לו כבוד והדר, וניתנה לו שרשרת זהב ובה סמל, מתנה אשר כמותה ראויה רק ליורש עצר, והוא היה אהוב על המלך ואדוניו כל ימי חייו, ושמו נודע בארץ ומחוצה לה, ובפי רבים כונה הוא, בחוץ לארץ, בשם: המלך הישראלי של ארץ הפולנים! ויעש צדק וחסד עם אחיו היהודים, בני עמו, לפי חוכמתו וכוחו הנישא, ונהג בכל אדם בענווה ויושר, לא התנשא על איש, ככתוב בפנקס הישן של קהילת בריסק, אשר ציווה לזרעו אחריו. למען האמת אלה מלותיו: "אף שחזק הייתי בשלטון, לא נהגתי בדרך הנסיכים". גם שרשרת הזהב שנשא על צווארו, שניתנה לו כאות כבוד ממלך פולין, כמסופר לעיל, לא השאיר לבניו כירושה להתפאר בה, אלא ציווה אותה לחלוקה לנדבה.

ומעבר לכתוב כאן מספרים אנשים על מעשיו הגדולים והמופלאים של הנסיך. ברם אנו רשמנו רק מעשים שאמיתותם ברורה, ודברים שבהם יש חשד לגוזמה - השמטנו. עד כאן סיפורו של עגנון

באנציקלופדיה העברית מסופר על הרוזן ין זְמוֹיִסְקִי שהיה קנצלר (ראש לשכת המלך) בפולין באותה תקופה ולו מיוחסים כל הדברים המסופרים באגדה על שאול וואהל.

מנצרת, לקיסריה, נמל הבית של הורדוס - על אופניים/מאת אייל אופק

מנצרת, עיר הבשורה לקיסריה, נמל הבית של הורדוס - על אופניים

לפנינו מסלול מרתק המשלב כל מה שתייר אופניים מצפה לפגוש בביקור בישראל: אתרים היסטוריים, אתרי צליינות, ארכיאולוגיה, מעיינות שופעים, חופים רומנטיים, יערות מוריקים ושבילי הרים המובילים לתצפיות נוף מקסימות.

הטיול מותאם לרוכבי אופני הרים בעלי ניסיון ומיומנות בסיסית ברכיבה על אופניים.

המסלול מחולק ליומיים: ביום הראשון יוצאים מנצרת ורוכבים עד קיבוץ דליה, שם לנים במלון "זוהר בדשא" וביום השני מגיעים לקיסריה.

יום מס' 1 – מנצרת לקיבוץ דליה (<https://www.dgh.co.il/>)

בנצרת נתארח באחד הגסטוהאוסים הנפלאים הנמצאים בעיר העתיקה... בשנים האחרונות הפכה העיר העתיקה בנצרת לפנינה תיירותית עם שפע אתרי לינה ברמה עממית טובה. לאחר ארוחת בוקר ערבית

מסורתית נתחיל בטיפוס תלול לעבר הגבעה המערבית של נצרת בואכה כפר החורש.

נעפיל בכביש לתצפית נוף מרהיבה מהשכונות הגבוהות המערביות של נצרת. במזרח נראה את פסגת התבור ובצפון, כשהראות תאפשר, נראה את השלג בפסגות החרמון. מולנו הר הקפיצה.

"פוזי עאזר" הגסטוהאוס הראשון בעיר העתיקה בנצרת

מנקודת התצפית נרד לעבר עמק יזרעאל, נבקר בבית הקברות של המושב נהלל ונספר את סיפור ראשית ההתיישבות בעמק יזרעאל בתחילת המאה העשרים.

נעלה לתל שמרון, אתר חשוב מתקופת הברונזה ועד ימינו. נחצה את מושב נהלל ונגיע לאחר רכיבה קצרה לתחנת הרכבת העותומנית "תל אל-שמאס", אחת התחנות החשובות לאורך המסילה מחיפה לדרעא שבדרום סוריה.

נמשיך בגשר העובר תחת תוואי המסילה החדשה של "רכבת העמק" ונחצה את נחל הקישון הזורם למפרץ חיפה. לפנינו יתפרסו שדות עמק יזרעאל, העמק הגדול בארץ, ערש ההתיישבות היהודית החדשה בארץ ישראל. לאחר רכיבה קצרה נגיע לקיבוץ הזורע, שם נבקר במכון מודרני לגידול דגי נוי צבעוניים המיוצאים לכל העולם (<http://www.hazorea-aquatics.com/>).

נערוך ביקור קצר במוזיאון המיוחד של הקיבוץ על שמו של "וילפריד ישראל" (<http://www.wilfrid.org.il/>). נשמע את הסיפור המופלא של וילפריד שהציל למעלה מעשרת

אלפים ילדים שהוצאו מגרמניה ברכבת הילדים לאנגליה, ערב מלחמת העולם השנייה.

נמשיך את דרכנו ב"יער הזורע" ובו עצי אורן וברוש, דרך נחל שופט ומס' מעיינות יפים מהתקופה הרומית החצובים בסלע. נעלה לכיוון הפארק הביוספרי "מגידו", פארק טבע השם לו למטרה למצוא איזון והרמוניה בין התושבים לבין הטבע המצוי סביבם.

מעין אמי – נחל שופט – הערבים קראו לו "עין אל-מחשורה"

את היום הראשון נסיים במתחם האירוח "זוהר בדשא" בקיבוץ דליה.

אורך המסלול: 35 ק"מ

סה"כ עלייה: 520 מטר

סה"כ ירידה: 680 מטר

מפה: <https://www.gpsies.com/map.do?fileId=hpvlvsdtnbmusfog>

אטרקציות מרכזיות: השוק בנצרת, כנסיית הבשורה, בית הקברות של נהלל, תחנת הרכבת החג'אזית בכפר יהושוע, "הזורע אקוויטיקס", נחל שופט, קיבוץ דליה.

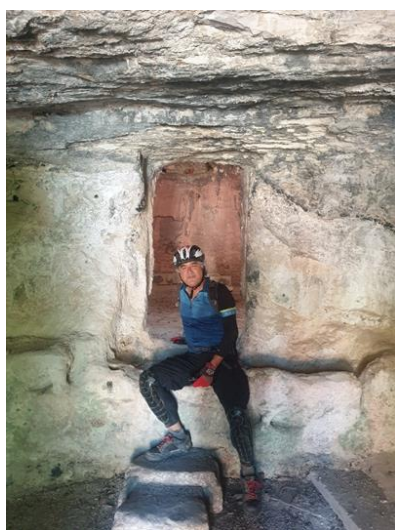
אגודת מורי הדרך בישראל
 אגודת מורי הדרך בישראל
 ISRAEL TOUR GUIDES ASSOCIATION
 Leading tourism in Israel

כנסיית מנסה כריסטי בנצרת

תחנת "תל אל-שמאם" בכפר יהושוע – תחנת הרכבת החג'אזית

בור מים חצוב שהפך למערת מגורים בתוך קיבוץ הזורע

יום 2 – מקיבוץ דליה לקיסריה דרך ג'סר אל-זרקא

לאחר שנסיים את ארוחת הבוקר הישראלית הדשנה שנקבל בקיבוץ, נעלה שוב על אופנינו ונשים פעמינו ל"עין מחוללים", מעין נחמד המשמר את זכרו של פסטיבל המחולות הענק שהתקיים באמפיתאטרון של הקיבוץ, משנות הארבעים של המאה שעברה ועד לשנות השישים. נמשיך לעבר הגשרים של כביש 6 מעל נחל דליה. זהו התוואי של המוביל הארצי.

נספר את סיפור הקמתו של המוביל, פרויקט התשתיות שהוקם בשנות השישים ונחשב עד היום לגדול ביותר שהוקם בישראל. נמשיך לאורך תוואי נחל דליה לעבר הברוש הענק המפורסם הגדל בנחל. נגיע לשמורת הטבע "הר חורשן" ובו

חורש מזרח תיכוני טבעי שנשאר עוד מזמן המנדט הבריטי וניצל בדרך נס מהכורת העותומני אשר כרת את מרבית יערות ארץ ישראל בתחילת המאה העשרים. נטפס על ההר

ונגלוש במורד לעבר "עין סבאריין". יש הטוענים שמעיין זה הינו תחילתו של מפעל המים שהוביל מים לקיסריה כבר לפני 2,000 שנה. נגיע לנקבת המים "מי קדם" שנחצבה במאה הראשונה לספירה ואורכה 6 ק"מ. אמה זו הינה תחילתה של אמת המים המפורסמת

שביל האופניים עין השופט הזורע – 30 ק"מ של שכרון חושים צרוף

שהובילה מים לעיר קיסריה בה היה הנמל הראשי הענק והמפואר שבנה המלך הורדוס על

שפת הים התיכון. נמשיך לאורך אמת מים נוספת שנבנתה בשנות השישים של המאה העשרים במטרה לאסוף מי שיטפונות של נחל תנינים ולהחדירם לאקוויפר של מישור החוף. נעצור למנוחת קפה ומאפה ב"גן אהוד", גן יפה שנבנה לזכרו של אהוד אפרתי, בן

זיכרון יעקב שנהרג בשירותו הצבאי. נמשיך לעבר "עין צור", מעין חבוי בתוך מערה ממנו נמשכת תעלה חצובה לעבר בריכה המזרימה מים זכים זה יותר מאלפיים שנה ללא הפסקה. במקום נמצאים שרידי ארמון שבנה המלך הורדוס ולידו בית מרחץ רומי טיפוסי בו נבקר

ונסביר איך הוא פעל. מכאן נשים פעמינו דרך חוטם הכרמל, לעבר מבצר שוני. במקום חווה חקלאית מהתקופה הרומית, שערב הקמת המדינה הפכה לבסיס האימונים הראשי של האצ"ל, ממנו גם יצאו הלוחמים שפרצו לכלא עכו במאי 1947. נמשיך מערבה לעבר

מושב בית חנניה שם נבקר באמת המים הרומית ונראה את שלושת המפלסים שלה, בכל מפלס אמה מתקופה אחרת. נתקרב לים התיכון ונגיע לכפר ג'סר אל-זרקא, הכפר הערבי היחיד

השוכן לחופו של הים התיכון. כפר מיוחד ויחיד השוכן בצפיפות קשה מנשוא בין קיבוץ מעגן מיכאל לבין קיסריה. נפגש עם אחמד ג'וחא, תושב הכפר שהקים את הגסטטהאוס הראשון במקום ונשמע מפיו על ההיסטוריה המרתקת של הכפר ועל המאמצים לפיתוחו הנעשים בעת האחרונה. נעבור דרך נמל הדייגים הרומנטי של הכפר ונמשיך לאורך אמת

המים העתיקה לעיר קיסריה שם יסתיים מסלולנו בביקור והסבר על עיר הנמל שבנה הורדוס במאה הראשונה לפני הספירה.

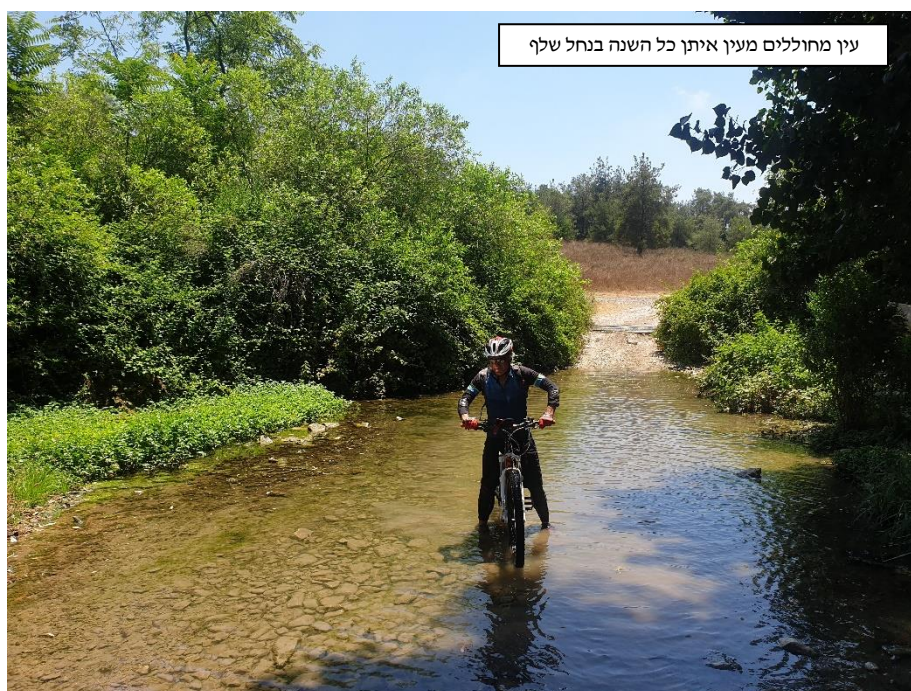
אורך המסלול : 35 ק"מ

סה"כ עלייה : 313 מטר

סה"כ ירידה : 510 מטר

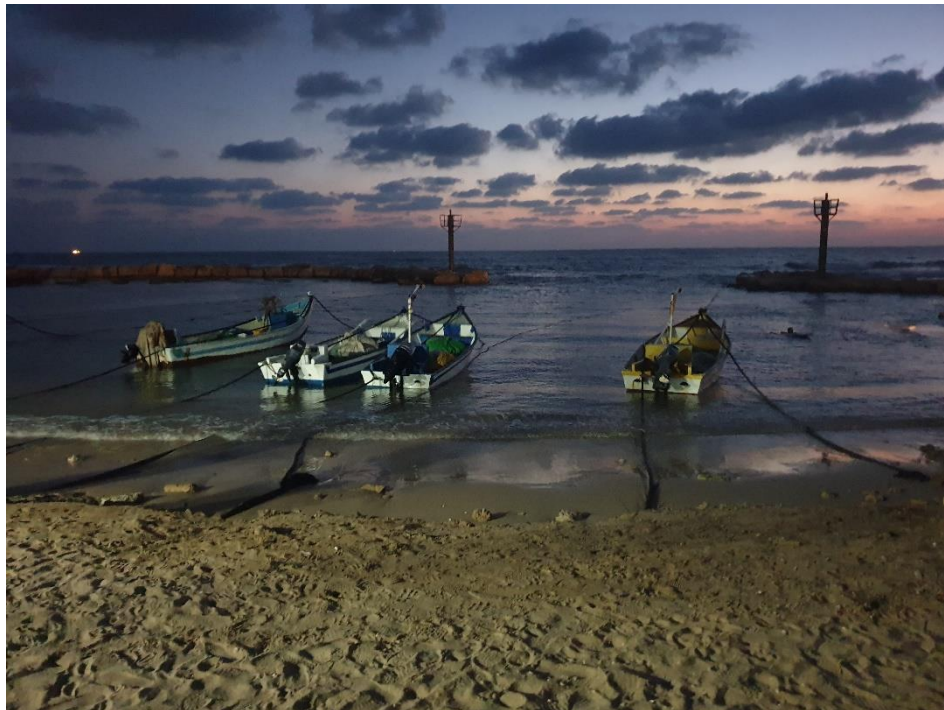
מפה : <https://www.gpsies.com/map.do?fileId=wbedgtqesejtmzfl>

אטרקציות מרכזיות : עין מחוללים, מנהרת המוביל הארצי, הר חורשן, עין צבארין, נקבת "מי קדם", גן אהוד, עין צור, שוני, האקוודוקט בכניסה לבית חנניה, גיסר אל-זרקא, קיסריה.

אמת המים לקיסריה בכניסה למושב בית חנניה – אבן זיכרון ללגיון העשירי "פרטנזיס"
 שחייליו הפכו בעת שלום לפועלים שבנו את האמה

נמל הדייגים של ג'סר אל-זרקא לעת שקיעה

רק בירושלים / כתב וצילם דנצ'ו ארנון

לפני קרוב לשלושים שנה יצא לאור (בהוצאת משרד הביטחון) ספרי הראשון "רק בירושלים", על פינות וצדדים פחות ידועים בעיר. יסוד הספר היה בטור "פינה קטנה בירושלים" שהופיע במשך כמה שנים במוסף "מסלול" של ידיעות אחרונות. הספר יצא בארבע מהדורות ושימש רבות את מורי הדרך. "רק בירושלים" אזל מזמן מהשוק, והרבה פעמים התבקשתי להוציאו חדש ומחודש. אבל כיום, כאשר קל להשיג כל אינפורמציה בעזרת מקלדת ועכבר, לא נראה לי שיש טעם להוציא ספר מעין זה בדפוס. התבקשתי לתרום למגזין "צידה לדרך", וזו הזדמנות להביא לכם מעט מהישן ישן הזה כשהוא משופץ ומותאם לימינו. אני מקווה שאצליח להביא לכם תועלת.

מייבשת הפרחים האחרונה

מול הכניסה למצודה ("מגדל דוד") שוכנת כנסיית המשיח ולידה הבניינים ששימשו את הקונסוליה הבריטית בירושלים ואת בית הספר האנגליקני. צעדים אחדים מהרחוב ההומה ואתה נמצא בעולם אחר. עצים מצילים, פרחים ושקט ואתה מוזמן לשבת על אחד הספסלים ולחוש בשלווה הקורנת מהאבן העתיקה. גם קפטריה הומה יש במקום, ומוזיאון קטן, אבל רוב המבנים משמשים כיום כאכסניה. אפשר לשכור כאן חדר וליהנות מהמקום ומהמיקום שלו, אומנם בלי טלוויזיה וג'קוזי אבל עם המון אווירה.

כנסייה בדמות בית כנסת

בתחילת המאה ה-19 היו בירושלים נציגים לכנסייה הקתולית ולכנסיות המזרחיות. לנוצרים הפרוטסטנטים כמעט שלא היו נציגים בעיר. אך גם הם חיפשו דרך לתקוע יתד בעיר ובעיקר הבריטים, שפרט לעניין הדתי היה להם עניין מדיני רב בארץ, שהיותה בסיס בדרך להודו.

ההזדמנות הגיעה אליהם בשנות השלושים. מושל מצריים, מוחמד עלי, מרד באדונו העות'מאנים ובנו אברהים פאשה כבש את ארץ-ישראל וחלק מסוריה ואיים על טורקיה עצמה. האוסטרים והפרוסים ובראשם הבריטים נחלצו לעזרת הטורקים והצי שלהם הפציץ את מרכז המורדים בעכו. הייתה זו נקודת מפנה בקרבות, שהביאה

לנסיגת המצרים. כתמורה לעזרה שקבלו, התירו העות'מאנים להקים מרכז פרוטסטנטי בירושלים.

אנגליה ופרוסיה המשיכו בשיתוף הפעולה שלהם גם בביסוס העדה הפרוטסטנטית בירושלים. הוקמה בישובות משותפת ונקבע כי בישוב אחד יהיה אנגליקני ולאחריו בישוב פרוסי וכך הלאה. כדי למנוע מחלוקת, היה הבישוב הראשון שנשלח לירושלים לא אנגלי ולא פרוסי, אלא מומר יהודי בשם הבישוב אלכסנדר. הבישוב אלכסנדר מת לאחר שנים ספורות ואחריו בא בישוב ממוצא שוויצרי בשם הבישוב גובאט. האחרון פעל בירושלים שנים רבות ותרומתו גדולה לפיתוחה של העיר. שם הבישופים הראשונים מתנוסס כיום על פתחי בנייני האכסניה, הנקראים על שמם.

כדאי להיכנס לכנסייה, כמוה לא ראיתם. היא דומה יותר לבית כנסת מאשר לבית תפילה נוצרי. המבנה מרשים בפשטותו, ללא סמלים נוצריים, ועטור פסוקים בעברית. מטרת המיסיון, שהקים את הכנסייה, הייתה להביא תחת כנפיו מיהודי ירושלים, ולכן הקימו כנסייה שבה ירגישו בבית. ליד הכנסייה ניצב מגדל קטן עם פעמון, הפעמון הראשון שצלצל בירושלים, שעליו כבר סיפרנו.

מאחורי הפעמון, במבנה הצמוד לכנסייה, הייתה גרה מאז 1948 ועד יום מותה מיס הלן, האחרונה במייבשות הפרחים של ירושלים.

פרחים למזכרת

בימים הרחוקים ההם לא היו פרנסות רבות לתושבי ירושלים, אז עיר קטנה ונידחת. עם חלוף השנים הלכה וגברה תנועת הצליינות ורבים מתושבי העיר מצאו בה את פרנסתם. חלקם עסקו באכסון, במלונאות ובהספקת מזון לצליינים ואחרים עסקו בייצור ובמכירת מזכרות מארץ הקודש. אילו מזכרות אפשר כבר להביא מארץ הקודש? – היו עבודות צדף ועץ זית, צלבים וחפצי קודש מגולפים, והיו פרחי ירושלים מיובשים. היו גלויות שעליהן היו מודבקים פרחים מיובשים, היו תמונות, שעליהן היה מודבק סידור פרחים שלם, והיו גם אלבומים של פרחים מיובשים.

הסופרת השבדית כלת פרס נובל סלמה לגרלף ביקרה בירושלים בשנת 1900 וכתבה ספר על המהגרים השבדים באמריקן קולוני בשם "ירושלים". וכך היא מספרת (תרגום יעקב רבינוביץ): "הימים ימי סוף פברואר וכמו שאוספים בארצות אחרות גרגרים ופירות, כך יוצאים בארץ ישראל לקטוף פרחים. מכל המנזרים, מכל המוסדות המסיונריים, יוצאים לקטוף פרחים. חברים עניים של העדות היהודיות, תיירים אירופים ופועלים סורים נפגשים יחד בעמקי הסלעים הפראיים וסלים בידיהם. בערב שבים כל הקוטפים האלה הביתה עמוסים בכלניות, יקינתונים ופרחי צבעונים, חבצלות וסחלבים. ובחוץ, בחצרות המנזרים ובבתי החולים הרבים של העיר הקדושה, עומדות גיגיות אבן כבירות, שבהן

שמים את פרחי האביב במים, ובתאים ובחדרים טרודות ידיים עסקניות לשטוח את הפרחים על גבי גיליונות נייר גדולים לייבשם. לאחר שהם מיובשים היטב, הם נאגדים לזרים גדולים וקטנים, ונדבקים על גבי כרטיסים או אלבומים קטנים מכורכים בלווחים של עץ-זית, שעליהם כתוב 'פרחים מארץ-ישראל'.

הראשון שהחל בייצור אלבומים וגלויות עם פרחים מיובשים מלווים בפסוקים מתאימים מכתבי הקודש, היה כומר אמריקני בשם גרין. כשראו תושבי העיר שיש ביקוש לסחורה, החלו רבים נוספים לעסוק במלאכה. ביניהם היו גם יהודים: ההסטוריון זאב יעבץ וחוקר ארץ-ישראל הנודע א.מ. לונץ אף הוציאו אלבומי פרחים בעברית. העבודה הייתה מתאימה במיוחד לנשים. היה בית מלאכה יהודי למזכרות, בו עבדו נשים יהודיות רבות ובין השאר עסקו בו בהדבקת פרחים מיובשים. להרבה נשים נוצריות בודדות, שחיו ליד הכנסיות השונות, הייתה זאת הפרנסה היחידה.

אחת מהן היא מיס הלן, שכאשר ביקרתי אותה בשנות השמונים גילה התקרב לתשעים. היא מכרה לי אז את הגלויות האחרונות שנותרו בידה. "כיום שוב אין לי כוח ללכת לאסוף פרחים ואין מי שילך ויאסוף אותם עבורי", היא סיפרה. מיס הלן אירחה אותי בחדרה הקטן והנקי, אישה קטנה ומצומקת. הרבה לא הייתה יכולה לספר על הימים ההם. היא הייתה בסך הכל רווקה צנועה, שחיה את רוב ימיה עם אחותה שמתה כמה שנים קודם ושתייהן התפרנסו בדוחק קצת מתפירה וקצת מהדבקת פרחים מיובשים. "היינו עושות גלויות-פרחים ותמונות-פרחים ומוכרות לתיירים, בעיקר לתיירים מאמריקה", היא סיפרה, קצת באנגלית וקצת בערבית.

"זאת התמונה האחרונה שנותרה לי, מזכרת מאותם ימים", היא אמרה והסירה מעל לקיר תמונה של פרחים מיובשים. "אחותי, נשמתה עדן, עשתה אותה".

עוד מקצוע ירושלמי שחלף מהעולם.

קרב מעברות יעקב באוגוסט 1179

מאת אמנון ירון מורה דרך
littlebiglandtours@gmail.com, 052-9215207

השוואה בין תיאורי הגיאוגרפים הערביים לממצא הארכיאולוגי במצד עתרת

הרקע המיידני להקמת המבצר

תקופת השלטון הצלבני בארץ ישראל הייתה התנגשות של מזרח ומערב על אדמת הארץ; התנגשות שהחלה עם כיבוש ירושלים בידי הצלבנים במסע הצלב הראשון ב-1099, ונמשכה כמעט מאתיים שנה, עד לכיבוש הממלוכי של עכו ב-1291 וסילוק אחרוני הצלבנים מהארץ. שיאה של הממלכה הצלבנית החל עם כינונה של ממלכת ירושלים הראשונה, שמשלה במרחב עד לקרב קרני חיטין המפורסם שהתחולל ביולי 1187, אז דחק הסולטאן העולה צלאח א-דין את רגלי הצלבנים מארץ ישראל.

אולם, השנים שלפני קרב קרני חיטין היו דווקא שנות השגשוג הטובות ביותר של ממלכת ירושלים הצלבנית, ובשנות השבעים של המאה ה-12 היא הייתה בשיאה. ההידרדרות שהובילה לתוצאות של קרני חיטין החלו רק מספר שנים לפני הקרב, כשאתח מנקודות ההכרעה החשובות ביותר הייתה תבוסתם של הצלבנים בקרב מעברות יעקב, הוא מצד עתרת של היום, בתום המצור המסלמי שהתרחש באוגוסט 1179.

שנות השבעים של המאה ה-12 הסתמנו בממלכה צלבנית חזקה מול ערב רב של יישויות מסלמיות במרחב. מצרים נשלטה בידי צלאח א-דין, שהחל משנת 1174 החל במאמצים לספח תחת שלטונו את מרחבי עיראק וסוריה, ליצירת מרחב מסלמי מאוחד תחת שלטונו. מאבקיו אלו מול ערים שונות, כמו חלב או מוצול, לוה לעתים אף בסיוע שהגישו הכוחות הפרנקים לערים כנגד א-דין. זאת, משום שהפרנקים ידעו כי היה ויצליח א-דין לאחד את כוחותיו משני עברי ארץ-ישראל (מצרים מדרום ועיראק-סוריה מצפון), לא יהיה דבר שיעצור בידו מלהשתלט גם על ממלכת ירושלים.

לאחר מפלת צבא היבשה של הביזנטים בקרב מול הסלגיוקים של רוס בצפון אסיה הקטנה בקרב מיריוקיפאלון בספטמבר 1176, נותרו לאימפריה-לשעבר רק כוחות הצי שלה, שעדיין היו החזקים ביותר בים התיכון. ביזנטיון חברה לממלכת ירושלים, וניסתה לבוא עמה בברית מול מצרים – הייתה זו שעת כושר לפגוע פגיעה ממשית בצלאח א-דין, שכבר הסיט את רוב כוחותיו ממצרים לאזור סוריה. אולם, עקב חילוקי דעות פנימיים בממלכת ירושלים, לא יצאה התקפה זו לפועל, והלחימה המשיכה להתקיים באזור סוריה, במצור על חמת ולאחר מכן על מבצר חארם.

א-דין ניצל את שעת הכושר בה עיקר כוחותיו של באלדווין מלך ירושלים נמצאים בצפון, וריכז את צבאו בדרום ארץ-ישראל. בנובמבר 1177 הופיעו הכוחות המסלמיים באזור אשקלון, וממלכת ירושלים, שנותר בה פחות ממחצית הכוח הצבאי להגנה,

החלה לחשוש לגורלה ולהמשך קיומה. גודדיו של א-דין התקדמו צפונה, החריבו את רמלה והטילו מצור על לוד, בעודם מטילים אימה על הכפרים בסביבה. הצלבנים שישבו בערי המבצר שהמסלמים עברו בדרכם צפונה אמנם לא הצליחו לעצור את הכוחות המסלמיים בהתקדמותם, אולם עתה ניצלו את חולשתם הרגעית ואת חוסר הגנתם בעורף – הם יצאו מאשקלון ומעזה, התקדמו צפונה לאורך הים, וחצו אל תוך הארץ באזור יבנה לכיוון מזרח. הם השיגו את כוחותיו של א-דין, שהיו עם פניהם צפונה, והתנגשו בהם במישור שלרגלי תל גזר (Montgisard). ההפתעה הובילה להבקעה, וצבאותיו של א-דין התפזרו לכל עבר.

הניצחון המרשים לא גרם לצלבנים לקפוא על שמריהם, שכן הם הבינו שעל אף שא-דין ספג מכה קשה בגזר, הרי שלא הוכרע. המדינה האיובית שהופיעה מצפון לממלכת ירושלים המשיכה להוות איום מרכזי עליה, והיה הכרח לבצר מחדש את צפונה של ארץ-ישראל. מבצר הונין, שנבנה עוד ב-1106 ונחרב בידי נור א-דין ב-1167, הוקם מחדש כדי להגן על הדרך שבין צור ודמשק.

על הדרך המרכזית השנייה שעלתה לדמשק, דרך הים, הגן מבצר הטמפלרים בצפת, והוחלט לייסד מבצר חדש שיגן עליה במעברות הירדן. הנקודה שנבחרה לבניית מבצר זה נקראה בערבית 'בית הצער' (בית אל-אחזאן, بيت الاحزان), כי כאן, על-פי המסורת המסלמית, נודע ליעקב על גורלו של יוסף. הצלבנים אף קשרו לנקודה זו את חציית הירדן בידי יעקב, ואת מאבקו עם המלאך (בראשית ל"ב), ולכן נקרא המקום בלטינית VADUM IACOB.

השטח עצמו לא היה בשטח ממלכת ירושלים, אלא למעשה היה בתחומי השליטה של המסלמים. תעוזתם של הצלבנים בבנייה של מבצר חדש בתחומי השליטה של המסלמים מעידה יותר מכל על תחושותיהם לאחר הנצחון בתל גזר.

תיאור הקרב בידי היסטוריונים ערביים

אבן אל-את'יר

עז א-דין אבן אל-את'יר (عز الدين بن الاثير الجزري, 1160-1233), בן למשפחה מסופוטמית. החיבור החשוב ביותר שלו הוא 'אל-כאמל פי אל-תאריח' (الكامل في التاريخ), "ההיסטוריה המלאה", שמתאר את כל ההיסטוריה של העולם המסלמי עוד מהתקופה שלפני מחמד ועד שנת 1231. על הימים שעד המאה העשירית מסתמך בעיקר על הכתבים של א-טאברי. בכל הנוגע להיסטוריה של המאה העשירית והלאה עד לימיו נחשב להיסטוריון המרכזי של התקופה, בעיקר לאור עושר החומר שמביא והמסקנות המאוזנות שאליהן מגיע. הוא נוטה לשבח את השושלת של זנגי (זנגי, נור א-דין ויורשיהם), לעתים לא מדייק ברצף האירועים ובכרונולוגיה שלהם, ולא תמיד נוהג בכבוד במקורותיו; אך חרף חסרונות אלו היקף עבודתו אדיר ומרשים.

בכל הנוגע לתקופת הצלבנית, הוא היה עד להתרחשויות בחייו. יודגש כי לא תמיד היה אוהד כלפי צלאח א-דין, והשתמש כמקורות בכתבים של אבן אל-קלאניסי, בהא א-דין ועמאד א-דין. סגנונו הפשוט והיצמדותו לעובדות הופכים אותו להיסטוריון החשוב של התקופה הצלבנית המאוחרת.

הפרק של אבן אל-את'יר מספרו אל-כאמל פי אל-תאריח'

דבר הריסת המצודה אשר בנו הפרנקים ב"מעבר היגונים".
 הפרנקים בנו מצודה איתנה בקרבת באניאס, אצל "בית יעקב", עליו השלום, במקום הקרוי מעבר היגונים. כאשר צלאח א-דין שמע על כך פנה מדמשק אל באניאס, התמקם בה, ושיגר התקפות אל ארץ הפרנקים. אחר כך נסע אל המצודה, צר עליה כדי לעמוד על טיבה והתכוון לשוב אליה לכשיתקבצו (יתר) צבאותיו. בקיימו את המצור על המצודה נלחם נגד מגיניה הפרנקים, ואחר כך שב ממנה. בהחל שנת 575 [1179] לא עזב את באניאס כי אם נשאר בה וחיל פרשיו תקף את אדמת האויב.

צלאח א-דין שלח קבוצה מצבאו עם מביאי האספקה, ומבלי שירגישו בדבר מצאו עצמם מותקפים על ידי הפרנקים ומלכם. הם שלחו אל צלאח א-דין ויידעו אותו על כך. צלאח א-דין יצא עם צבאו מיד וחבר אליהם בעיצומו של עימות. צלאח א-דין לחם בפרנקים מלחמה עזה. הם מצדם תקפו את המסלמים תקיפות אחדות שכמעט הזיחום מעמדותיהם. לבסוף הנחיל אללה את נצחונו על המסלמים והביס את הכופרים, ונהרגו בה עם רב. מלכם ברח יחידי אך נאסרו מהם רבים ביניהם אבן בארזאן [Balian d'Ibelin] שליט רמלה ושכם שהיה בכיר הפרנקים מיד אחרי המלך. כן נאסרו אחיו של שליט ג'ביל [עיר נמל מצפון לביירות], אדון טבריה, מפקד הטמפלרים, מפקד ההוספיטלרים, אדון ג'נין וזולתם מבין אביריהם הנודעים. באשר לאבן בארזאן הוא פדה עצמו בתמורה למאה וחמישים אלף דינאר צורי ושחרור אלף שבויים מסלמים.
 התהילה העיקרית מגעת באותו קרב לעז א-דין פרוח'שאה, אחיינו של צלאח א-דין שעליו נאמרו השורות הבאות [כאן מופיעים כמה בתי שיר מאת המשורר הקלאסי אל-מתנבין] ונמסר כי אמר "המוות היה נקלה בעיניי, והשלכתי נפשי אליו". וזו היתה סיבת הנצחון.

בהמשך שב צלאח א-דין ממוקם המערכה אל באניאס ונערך לכניסה למצודה זו ולמצור עליה. הוא נסע אליה בחודש רביע אלאול [אוגוסט 1179], כיתר אותה ושאפתו לכבשה גברה אחרי המפלה שהנחיל לה קודם לכן. הוא שיגר צבאות לארץ הפרנקים להתקפה, החיילים אספו עצים וענפי גפן [זרגיון] בכמות ניכרת להעמידם כמתרסים למכוונות ההרעשה [מגי'אניק, תותח של ימה"ב]. גיאולי אלאסדי, מפקד האסדיה ובכיר האמירים, יעץ לצלאח א-דין: אנו בדעה שקודם נבחן [את כושר עמידתם] על ידי התקדמות איטית ונטעם את יכולה ההגנה של מגיניה. אם נחלישם – מוטב, וְלֹא – הצבת מכוונות ההרעשה היא אפשרות שאינה מתבטלת.

צלאח א-דין קיבל את דעתו והורה להתחיל בתנועה איטית לעברה שתכליתה מלחמה פנים אל פנים נגדם. הצבא התקדם, המלחמה התחזקה ועניינה גבר... פלוני מבין ההמון

[כלומר לא איש צבא] עלה בחולצה מרוטה אל חלקה העליון [באשורה, המתקן המבוצר יותר מעין "חדר בטחון", Barbican] של המצודה, נלחם על חומתה ובעקבותיו באו אנשים אחרים מסוגו [כלומר לא חיילים מקצועיים]. הצבא הצטרף אליהם והם השתלטו על החלק העליון. או אז עלו הפרנקים אל חומות המצודה כדי לגונן על עצמם ועל מצודתם עד שתגיע אליהם התגבורת. הפרנקים התקבצו בטבריה והמסלמים לחצו להלחם במצודה מתוך חשש להגעת הפרנקים אליה והרחקתם ממנה. הלילה ירד, וצלאח א-דין הורה לישון בבאשורה עד

למחרת. כן עשו. ביום המחרת עם שחר, פרצו חור במצודה, העמיקו קדוח בו, הדליקו בו אש וציפו לנפילת החומה. אך היא לא נפלה משום רוחבה – תשע אמות באלנג'ארי [שיטת מדידה]. כל אמה של החומה היתה שקולה כנגד אמה וחצי רגילות [כ-7 מטרים]. המסלמים המתינו יומיים אך החומה לא נפלה. צלאח א-דין הורה לכבות את האש אשר בנקב. הובאו מים והותזו עליהם והיא כבתה. שוב ניסו החפרים והקודחים לנקב את החומה. מאמציהם עלו יפה. הם חוררו את החומה, השליכו בה אש והיא קרסה ביום חמישי ה-24 לחודש רביע הראשון [29 באוגוסט 1179]. המסלמים נכנסו למצודה בכוח, שבו את הנמצאים בה ושחררו את השבויים המסלמים שנכלאו בה. צלאח א-דין הרג רבים משבויי הפרנקים והעביר את הנותרים לדמשק. צלאח א-דין נותר במקומו עד שהרס את המצודה, מחה את זכרה וכתשה עד עפר. לפרנקים, עוד מקודם, הוצעו שישים אלף דינאר מצריים כדי שיהרסו [בעצמם] בטרם קרב. אך הם לא קבלו את ההצעה מתוך מחשבה שאם תישאר על מכונה ישתלטו באמצעותה על שטח גדול מאדמות האסלאם. באשר לפרנקים הם התאספו בטבריה כדי להיערך להגנת המצודה אך משהגיעה אליהם הידיעה כי נכבשה – נפלו ברוחם ושבו לארצותיהם.

אבן וציל

גימאל א-דין אבן וציל (جمال الدين بن واصل, 1207-1298) היה פקיד בסוף השלטון האיובי וראשית השלטון הממלוכי. היה השגריר של בייברס אצל מנפרד מלך סיציליה, ובסוף ימיו מונה לקאדי הגדול של חאמה. הספר המרכזי שלו, מפרגי אל-פרוב (مفرج الكروب), עוסק בעיקר בצלאח א-דין, אך דן גם בתקופתו של זנגי וכן בתקופה הממלוכית עד ל-1282. משמש כאחד המקורות הטובים ביותר למאה ה-13. בנוסף לעיסוקו בהיסטוריה, היה ידוע בעיסוקיו האסטרונומיים.

הפרק של אבן ואצל בספרו מפרג' אל-פרוב

- - - הפרנקים התאספו בטבריה והמסלמים התאמצו להלחם במצודה מתוך פחד מהגעת הפרנקים אליהם וסילוקם [האפשרי] משם. הלילה ירד והמסלמים "העבירו" את הלילה כשהם שומרים, ופחדו פן הפרנקים [הנצורים] יפתחו את השערים ויתקפום כשדעתם תהיה מוסחת. הפרנקים, מצדם, הבעירו אש מאחורי כל שער כדי להשמר מהתקפת פתע מסלמית - - -

עם שחר חילק הסלטאן [צלאח א-דין] את מתחמי המבצר לאמירים. פרוח'שאה אבן שאהנשאה [אחינו של צלאח א-דין] קיבל את האגף הדרומי, הסלטאן עצמו את האגף הצפוני, בן דודו מחמד בן שירכוה שובץ בקרבתו... וכל איש נכבד וחשוב במדינה הופקד על חלק אחר. המצודה היתה בנויה לתלפיות וקשה היה לפרוץ בה פרצות. המסלמים העמיקו את הפריצה אחרי מאמץ, הבעירו [בנקב] אש והמתינו לנפילת החומה אך זו לא נפלה בשל רחבה, שהיה תשע אמות באלנג'ארי.

עמאד א-דין אל-אצפהאני [מת 1201] מסר: אורך הנקב היה 30 אמות ורחבו 3 אמות - - - הסלטאן ציוה לכבות את האש אחרי יומיים כדי שאפשר יהיה להמשיך בחפירה. הורה הסלטאן כי לכל המביא דלי מים ישולם דינאר. הלוחמים הביאו דליים, שפכו מים על האש עד כי כיבו אותה. החפרים המשיכו במלאכתם, חצבו בחומה והבעירוה (שוב). [הפעם] נפלה החומה ביום חמישי ה-24 לחודש השלישי שנת 575 [29 באוגוסט 1179] והמסלמים השתלטו על המצודה, לקחו בשבי את מי שנמצא בה ושחררו את אסירי המסלמים הכלואים בה.

הפרנקים אספו מאחורי חלק החומה שקרס עצים, ועם קריסתה נשבו רוחות שהשיבו את האש עליהם [אל הפרנקים] וכילתה את בתיהם וקבוצה מביניהם. הפרנקים התקבצו אל האגף הרחוק מן האש ובקשו הסכם כניעה. כאשר כבתה האש נכנסו המסלמים והשתלטו עליהם מי בהרג ומי במאסר. הם נטלו כשלל מאה אלף מטילי ברזל מבין סוגי הנשק, מקצת מזון ודברים נוספים. כשהביאו את האסירים אל הסלטאן מי שהיה מסלמי [שהמיר את דתו] צווארו הוכה [הומת] ואת רוב השבויים הרגו המתנדבים [גוף אזרחי שהצטרף למבצע הצבאי] בדרך. מספר האסירים היה כ-700. מבין שבויי המסלמים חולצו יותר ממאה איש. יתרת האסירים [הצלבנים] שולחה לדמשק.

הסלטאן נותר בעמדתו עד שהמצודה נהרסה עד היסוד ובור מים החפור במרכז המצודה שאליו הושלכו גופות ההרוגים – נסתם. אצל הסלטאן נמצא גם שליחו של ריימון מטריפולי [שליט צלבני הידוע בקשריו הטובים עם המוסלמים] שהיה עד להבסת אנשי עדתו.

קודם לכן הציע הסלטאן לפרנקים תמורת הריסתו שישים אלף דינאר אך הם לא קבלו זאת. הוא אף העלה את המחיר למאה אלף דינאר אך גם לזאת סרבו. משך המצור על המצודה, עד לכיבושה ולאחריו, היה 14 יום. משם התקדם הסלטאן למחוזות טבריה, צור וביירות וצר עליהן - - - בקרב המסלמים נפלו במצור ובמערכה על המצודה עשרה אמירים.

משני תיאורים אלו עולות הנקודות המרכזיות הבאות:

- צלאח א-דין התמקם עם כוחותיו באזור באניאס, ובמשך מספר חודשים באביב 1079 התנהלו קרבות באזורי הספר שבגליל העליון בין צבאותיו לצבאות הצלבנים. שיאן של ההתנגשויות היה בקרב מרגי-עיון (10 ביוני 1179), שבו נחל צלאח א-דין ניצחון מוחץ (זהו הקרב אותו מתאר אל-את'יר בפתח דבריו).
- באוגוסט ניצל א-דין את הצלחותיו והתקדם לעבר המבצר (שכונה בפי הצלבנים שסטלה, Chastellet). אנשיו התפזרו ברחבי הארץ (כנראה שעד אזור צפת, בה חנה הכוח המרכזי של הטמפלרים), ואספו עצים לצורך המצור.
- א-דין הקשיב לעצת מפקדיו והחליט שלא להמתין ולבנות את מכוונת המצור (ככל-הנראה משום שחשש מהגעת תגבורת הפרנקים בקרוב), ובמקום זאת לנסות ולהסתער על המבצר. ואכן, בהסתערות הראשונה הצליחו המסלמים להשתלט על *הבאשורה*, מתחם מבוצר שהיה סמוך למבצר, ולהשתלט עליו. הפרנקים נסוגו לתוך המבצר עצמו והתבצרו בו.
- בלילה החליט א-דין שלא לתקוף את המבצר ישירות, אלא לחפור מנהרה תחת החומה, הנתמכת בקורות עץ. לאחר שהעמיקו מספיק את החפירה, הציתו באש את הקורות מתוך תקווה כי קריסה המנהרה תביא לקריסת החומה.
- הניסיון הראשון למוטט את החומה בדרך זו לא צלח, וא-דין ציווה על לוחמיו לכבות את האש, תמורת תשלום נוסף. לאחר שהאש כובתה המנהרה הועמקה אף יותר. הניסיון השני למוטטה צלח, והחומה קרסה בעקבותיה, חמישה ימים לאחר תחילת החפירה.
- עם קריסת החומה פרצו הלוחמים המסלמים אל תוך המבצר, לקחו כ-700 מיושביו בשבי; את המסלמים שלחמו בצד הפרנקים והמירו דתם הוציאו להורג; את הלוחמים שהתנגדו להם הרגו ואת גופותיהם השליכו

לבור במרכז המצודה. צלאח א-דין לא עזב את המקום עד שהמצודה הוחרבה עד היסוד, ולא נותר ממנה זכר.

הממצא הארכיאולוגי

החפירה המרכזית במצד עתרת נעשתה בידי רוני אלנבלום ואדריאן בועז בשלוש עונות חפירה בשנים 1994-1996. היא התמקדה בחשיפת המבצר הצלבני, על אף שתל עתרת עצמו היה מיושב עוד מתקופת הברונזה הקדומה ועד לתקופה ההלניסטית.

המבנה שנחשף מלבני ברובו, למעט חומתו הצפונית. אורכו כ-140 מ' ורוחבו כ-65 מ'. שער הכניסה המרכזי קבוע בקיר המבצר הדרומי, רוחבו 2 מ' ונמצאו בו שקעים לבריח ותעלה לקורת עץ. בפינתו הדרומית-מערבית נחשף מגדל, ככל הנראה היחיד שהספיקו הצלבנים לבנות.

בחומת המבצר נחשפו לא פחות מ-5 שערים קטנים – החופרים מעריכים שהיו אלו כניסות מתוכננות למגדלים שטרם נבנו, או שמדובר בפתחים שנפרצו בחומה לצורך שימוש כפול: בשלב ראשון סייעו בעבודות הבנייה ואיפשרו לבוני המבצר מספר כניסות לתוך החצר הפנימית של המבצר לשם הבאת חומרי הבנייה. בשלב השני, היו אמורים לשמש כפתחים שמחברים בין החצר הפנימית ובין חצר חיצונית, שמעולם לא נבנתה (שכן המבצר הותקף באמצע בנייתו). מכאן, שהחומה שנמצאה כלל לא תוכננה להיות חומה חיצונית, אלא החומה הפנימית במבנה של מצודה קונצנטרית (Concentric castle) – מצודה בתוך מצודה.

ממצא המחזק את ההשערה כי המבצר נחרב טרם שהושלמה בנייתו הוא כלי הבנייה הרבים שנמצאו ליד השערים – גרזנים, איזמלים לחיתוך אבנים, מעדרים, אתים וכפות טייחים. נמצא גם מצבור גדול של סיד. בניגוד למקובל באדריכלות צלבנית, חלק מקירות המבצר לא הושתתו על סלע האם, מה שמעיד על הבנייה המואצת שלו.

בדרום מזרח המבצר נמצא קמרון שהתמוטט וקבר תחתיו שלד סוס ולצידו ראשי חיצים, המחזק את ההשערה כי הקמרון התמוטט כתוצאה מחורבן (וזאת מול השערה אחרת כי ההתמוטטות התרחשה לאחר רעש אדמה שאירע במקום ב-1202).

כ-50 מטר מצפון לאתר ומעבר לחפיר הצפוני אותר בור רחב בקוטר של 4 מ' ובעומק של 2 מ', מדופן באבני בזלת וסתום בעפר, שבו לא בוצעה חפירה.

במצד עתרת נמצאו קרוב לאלף ראשי חץ ממספר טיפוסים, המעידים כי אכן התחולל קרב גדול במקום. יודגש כי מלבד בארסוף, מספר ראשי החץ שנמצא במצד עתרת הוא הגדול ביותר שנמצא באתרים צלבניים עד כה, ובאתרים אחרים מספר ראשי החץ עומד על עשרות בלבד.

ראשי החץ היו רובם ככולם מאותו הסוג, גם אלו שנורו על-ידי הקשתים המסלמים מחוץ למבצר, וגם אלו שנורו על-ידי הפרנקים בהגנתם על המבצר. הם נמצאו בשלושה ריכוזים עיקריים:

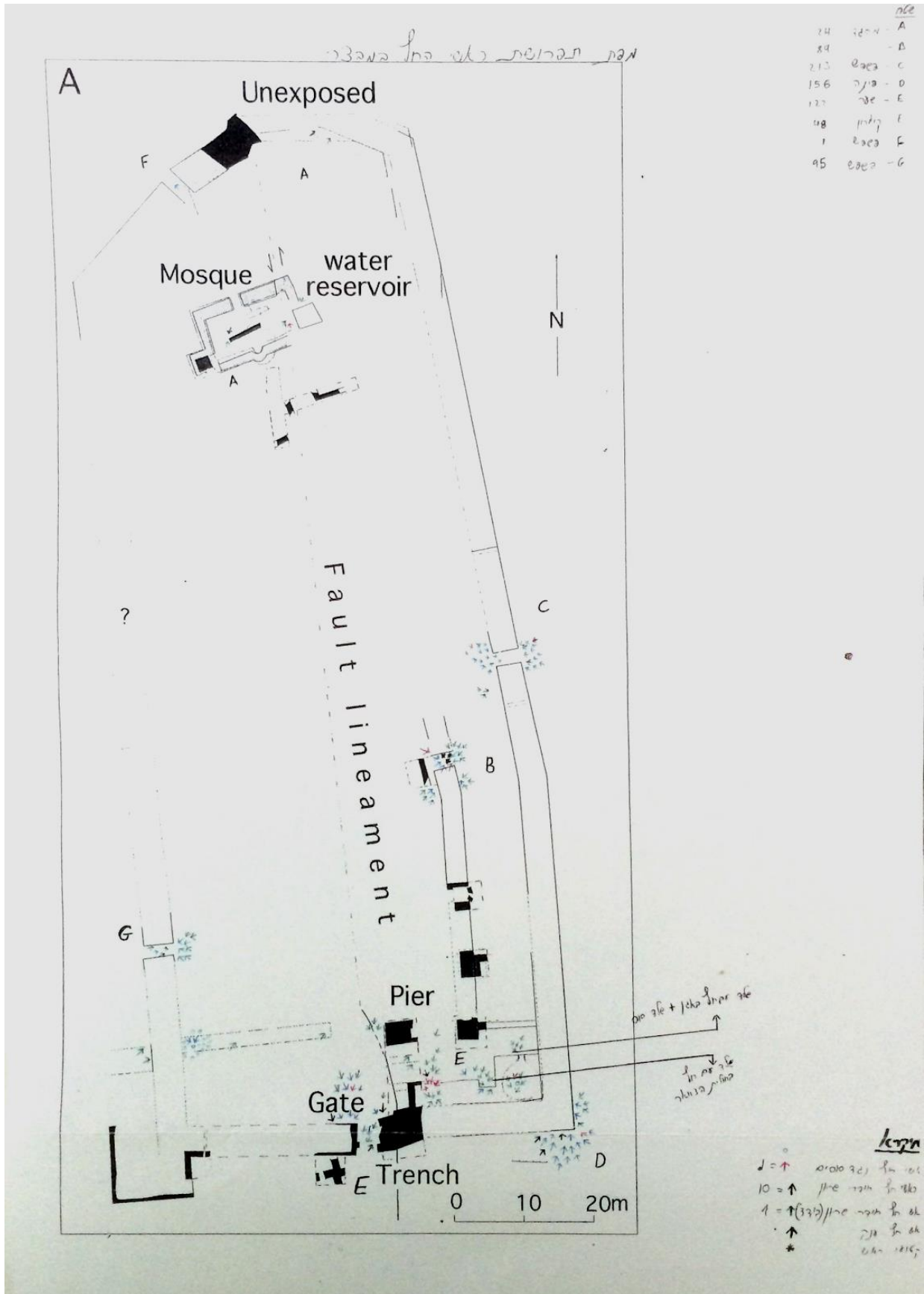

- בדרום מצידו הפנימי של השער (שטח E).
- במזרח מצידו הפנימי של הפשפש ומחוץ לו (שטח G).
- בפתח הכניסה המצוי במבנה המוארך המקביל לקו החומה המזרחי (שטח B).

ניתן להניח שראשי חץ שנמצאו בפנים המבצר נורו על-ידי הפרנקים בניסיונם למנוע את פריצתם של המסלמים, ורוב ראשי החץ שנמצאו שייכים לקבוצה זו. ראשי החץ שנמצאו מחוץ לשער נורו, ככל-הנראה, על-ידי לוחמיו של צלאח א-דין במהלך הפריצה לתוך המבצר, ורובם מרוכזים בחלקו הדרומי.

הטיפולוגיה של החצים לא מבחינה בין חצים שנורו על-ידי הפרנקים ובין כאלו שנורו על-ידי המסלמים. נראה כי הן המסלמים הן הצלבנים השתמשו באותם ראשי חץ, וייתכן שמקורם היה אף הוא זהה. יודגש רק כי בשטח G בסמוך לפשפש המערבי נמצא ריכוז של חצים יוצאי דופן, בעלי פותה, שנורו כנראה על-ידי קשת בודד אחד שהיה מצויד בתחמושת אחרת. חצים מסוג זה לא נמצאו באף אתר צלבני אחר בארץ, מלבד במונפורט, שם נמצאו בודדים. לעומת זאת, ראשי חץ מטיפוס זה היו נפוצים מאד במערב אירופה באותה התקופה.

ממצא מעניין נוסף המעיד על הקרב שהתחולל במקום הוא שני שלדי אדם וכן שלד סוס שנמצאו בפינה הדרום-מזרחית של המבצר. בסמוך לשלד הראשון נמצאו שישה ראשי חץ, ואת מותו הוא מצא מחץ שפגע בצווארו וננעץ בסמוך לחוליה השלישית. לאחר מותו, התמוטטו עליו קורת הבזלת ולבני הבוץ, והוא נמצא קבור תחתן. השלד השני נמצא בסמוך לשלד הסוס, כשסביבם ראשי חץ גדולים שנועדו לפגוע בסוסים.

השוואה בין התיאור ההיסטורי לממצא הארכיאולוגי

התיאורים ההיסטוריים של הקרב והממצאים הארכיאולוגיים בשטח משלימים זה את זה ונותנים לנו יחד תמונה מלאה יותר של מה שאכן התרחש במקום במהלך המצור של צלאח א-דין באוגוסט 1179. בחלק מהמקרים, הממצא הארכיאולוגי לא מאפשר לנו לאשש או להפריך את מה שמתארים ההיסטוריונים. מאידך, חשוב לזכור שהתיאורים ההיסטוריים נכתבו כולם בידי הצד המסלמי, ויש להתחשב בכך בעת הבחינה שלהם, בעיקר לאור הלקח ההיסטורי הידוע לפיו "ההיסטוריה נכתבת בידי המנצחים".

כיוון התקיפה :

המקורות מציינים כי צלאח א-דין חילק את צבאו לשלושה חלקים, ע"פ כיווני התקיפה – מדרום תקף פרוח'שאה אחיינו, על 'חלק אחר' הופקד בן דודו שירכוה, ואילו הסלטאן עצמו הוביל את ההתקפה מצפון. הממצא מאשש כי התקיפה בוצעה מדרום, ממערב ומצפון, ובכיוונים אלו בוצעה הלחימה. גם תנאי השטח הטופוגרפיים, בהם מתלול חד מקיר המצודה לכיוון הירדן הזורם ממזרח לה, מחזקים את הכתובים. החרגי היחיד לכך הוא הממצא של מספר ראשי חץ סביב שטח C, הפשפש המזרחי של החומה. אלו נורו, ככל הנראה, בידי קבוצה של קשתים מסלמים שהוצבה בגדה השנייה של הירדן, וטיווחה את הפועלים שעבדו באזור הפשפש המזרחי.

השערים השרופים :

מתואר כי לאחר ההשתלטות של המסלמים על הבאשורה, הם התמקמו שם במשך הלילה, והחלו אז את חפירת המנהרה. הצלבנים, מצידם, שחששו ממתקפה מסלמית ישירה, 'הבעירו אש מאחורי כל שער'. ניכר כי הצלבנים לא בטחו בביצורים של המצודה, שטרם הושלמו, ועל כן הבעירו אש בשערים – ייתכן שבכך קיוו לעכב במעט את ההתקפה הצפויה, או שאולי ניסו לאותת לכוחות התגבורת בטבריה. מטרתה של 'הבערת שערים' זו אינה ברורה דיה, אך קיימת לה עדות ברורה בשטח, וככל הנראה אכן התרחשה.

המנהרה :

עיקר התיאורים העוסקים בפריצה למבצר עצמו נסובים סביב המנהרה שמוטטה את חומותיו, מה שאיפשר לתוקפים להסתער לתוכו ולכובשו בקלות יחסית. על-פי התיאור, נחפרה מנהרה תחת החומה מיד עם ההשתלטות על הבאשורה בערב הראשון של המצור. לאחר יומיים ניסו למוטטה באמצעות הבערת קורות העץ התומכות בה, אך הנסיון לא צלח. לאחר העמקה שלה במשך עוד שלושה ימים, הובערה המנהרה פעם נוספת ואכן מוטטה את חומות המבצר.

אולם, דווקא לנקודה חשובה זו אין שום ממצא ארכיאולוגי תומך. על אף שנעשו מספר נסיונות למצוא שרידים של המנהרה, לא נמצא דבר. הערכת הארכיאולוגים היא שהמנהרה נחפרה מצפון, בעוד שההתקפה מדרום נועדה למשוך לשם את מירב הלוחמים הצלבנים, ואילו זו שממזרח נועדה להפריע את ההתנהלות השוטפת במבצר בטיווח מרחוק, כמוסבר לעיל. מוסכם גם כי הייתה

התקפה נוספת ממערב, גם לאור המופיע בתיאורים ההיסטוריים (על-אף שכיוון זה לא מצוין בפירוש), וכן משום שתנאי השטח הטופוגרפיים ממערב הם הנוחים ביותר לתקיפה. השערתם של החופרים היא כי בנוסף להתמוטטותה המכוונת של המנהרה במהלך המצור, הרי שכל גישה אליה נחסמה לחלוטין לאחר רעידות האדמה הגדולות שפקדו את האזור

טיהור המבצר:

ההיסטוריונים מתארים כי לאחר שכבתה האש והחומה התמוטטה, הסתערו המסלמים על המבצר והרגו בצלבנים, ולאחר מכן לקחו רבים מהם בשבי. הממצא בשטח חשף שמונה שלדי אדם ומספר שלדי בעלי חיים, ביניהם סוסים, פרדים וחזירים. רבים מהם מצאו את מותם באופן לא טבעי, ואף אכזרי, והם נמצאו בשכבת חורבן ושריפה ברורה. הממצא הארכאולוגי גם מאפשר לנו לדעת באופן ברור כי הקמרונות התמוטטו וקברו את השלדים תחתיהם בעודם היו טריים (ולא כפי שהוצע על-ידי חלק מהחוקרים, כי הקמרונות התמוטטו רק ברעידת האדמה של 1202), מה שמעיד מעל לכל ספק כי במקום בוצע טבח וחורבן.

בור ההרוגים:

אחת השאלות המרתקות שלהן לא נמצאה עד כה כל תמיכה ארכיאולוגית היא אימות הסיפור לפיו גופותיהם של ההרוגים הושלכו אל בור מים שהיה בתוך המצודה, שנסתם לאחר מכן. התיאורים מצביעים על מאות הרוגים, וממצא שכזה, אם קיים, אכן מסעיר את הדמיון. עד כה, לא נמצא שום בור מים שכזה, בוודאי שלא בתוך תחום המצודה עצמה. העדויות המשניות מאפשרות להניח שאכן היה בור מים בסמוך למבצר, שכן במבצר נמצאו מספר קנקני אנטיליה, וכן קיימת הקבלה בין מבנה התנור והקמרונות בדרום-מזרח המצודה, ובין מבנה דומה מאד במבצר כוכב-הירדן, בו כן נמצא בור מים.

כאמור, כ-50 מ' מצפון למצודה נמצא בור מים עגול ומדופן שנסתם בעפר ולא נחפר. ארכיאולוגים אחרים משערים כי הבור נמצא דווקא כ-50 מ' מדרום לשער הדרומי בהמשך התל, במקום שלא נסקר אך קיימת בו צמחיה צפופה המעידה על מקור מים תחתיה. בשני המקרים, קיימת לכאורה סתירה בין המקורות ההיסטוריים הממקמים את הבור בתוך המצודה, ואילו מיקומים משוערים אלו נמצאים מחוצה לה. אולם, בזוכרנו כי מדובר במצודה קונצנטרית שבניית חומתה החיצונית מעולם לא הושלמה, הרי שניתן להניח שבמבנה השלם, בורות אלו כן היו נמצאים בתוך תחומי המבצר, וכך הסתירה לכאורה נפתרת. כמובן שרק ממצא ברור של בור המים יאשש באופן מלא את הסיפור ההיסטורי.

ביבליוגרפיה

אלנבלום, ר. וא. בועז, "מצד עתרת", בתוך חדשות ארכיאולוגיות: חפירות וסקרים בישראל, (רשות העתיקות, 1999) גיליון 109, עמ' 6-8.

מוטרו, ה., ר. רבינוביץ ור. אלנבלום. "שלדי סוסים ופרדות בשדה קרב צלבני – מה ניתן ללמוד מהם?". בתוך: א. אקרמן, א. פאוסט וא. מאיר. ארכיאולוגיה וסביבה, דברי הכנס ה-25, (אוניברסיטת בר אילן, 2005), עמ' 89-104.

"מצד עתרת – אתר 143", עמוד האתר בתוך אתר הסקר הארכיאולוגי של ישראל (רשות העתיקות), <http://www.antiquities.org.il/survey/new> (נדלה: 16 ביולי 2016).

פראוור, יהושע, תולדות ממלכת הצלבנים בארץ-ישראל, (מוסד ביאליק ירושלים, 1971), כרך ראשון, עמ' 435-456.

רפאל, קטי, "קשתים בתקופה הצלבנית", עבודת תזה במסגרת תואר שני, האוניברסיטה העברית בירושלים, נובמבר 2001.

Ellenblum, Ronnie, The Construction of a frontier castle: the case of Vadum Jacob, in: *Crusader Castles and Modern Histories*, Cambridge, Cambridge University Press, 2007. pp. 258-274.

Gabrielli, Francesco, *Arab Historians of the Crusades*, Translated by E. J. Costello, Routledge, 1969.

שלמי תודה ניתנים לפרופ' יוסף דרורי על תרגום קטעי ההיסטוריונים מערבית לעברית וכן לד"ר קייט רפאל ולד"ר רפי לואיס על הסיוע שהגישו במהלך המחקר.